ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի թերթ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1993 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐԻՑ

1999 Թ.

24 ԱՊՐԻԼԻ

№№ 8—9 (138—139)

ԳԻՆԸ՝ 100 ԴՐԱՄ

Մեր ցավը համամարդկային է

Ես հայ եմ. այսպես եմ ընկըրկվում ես ու այստեղից է սկսվում իմ հայրենիքը: Հետո աշխարհը կլորանում է, այդ կլորության վրա տեսնում եմ փոքրիկ մի լեռնաշխարհ, որ դարեր շարունակ Հայաստան անունն է կրել, սակայն, դպրոցական, ձեռքից-ձեռք փոխանցված դասագրքի պես մաշվել, քրքրվել ու գունաթափվել է այդ լեռնաշխարհը: Ինչո՞ւ...

Որովհետև կյանքը սիրում է ուժեղներին և ոչ թե մեծերին: Եվ ամենևին էլ պարտադիր չէ շատ լինել. կարևորը կորովն է, ոգեղեն ուժը, կամքն ու համառությունը: Տատերը վստահորեն կպնդեն, թե այդ հատկանիշները մենք ունենք, և որ հենց դրանք են նպաստել մեր գոյատևմանը: Կպնդեն ու կբերեն բազմաթիվ օրինակներ, որոնց ծանրության կենտրոնը կամրողջանա ՄԵՆՔ բառի մեջ: Հետո ինչ, որ մեզ կոտորել են, սպանել են, ընտորացրել ու խլել մեր ունեցածը. կարևորն այն է, որ կանք, ապրում ենք: Ապրում ենք ու հիշում...

Հայոց եղեռնը: Այդ ե՞րբ է եղել, կամ ե՞րբ չի եղել: Դըժվար է հիշել պատմական մի դրվագ, որը ներկված չէ հայի արյունով: 1915-ին թուրքերը մի անգամ ևս փորձեցին սպանել մեզ: Մենք ընդվզում էինք ու մեր գլուխը խփում քարերին, այն քարերին, որոնք կարող էին թշնամու գոնե մեկ գլուխ փշրել: Այդ էլ եղավ, բայց ավելի շատ դյուրահավատ օգնություն էինք հայցում: Հետո դանակը ոսկորին հասավ ու այստեղ-այնտեղ սկսեցինք կռվել: Ու դրա շնորհիվ էլ մինչև հիմա կանք, սակայն զարմանալի համառությամբ շարունակում ենք պընդել, թե մեզ պահել են միայն՝ մեր հավատը, լեզուն ու մշակույթը...

Այդ ընթացքում, ոչինչ չունեցող, մեզանից ոչ պակաս հալածված մեկ այլ ժողովուրդ աշխարհին ստիպեց ընդունել իր Գոյը: Աշխարհն ընդունեց ու մոռանալով իր գործած բարբերը, այդ ժողովրդին պետություն տվեց ու մինչև հիմա ներողություն է խնդրում իր սըխալների համար:

Իսկ մենք սգում ենք: Սգում ենք ու փորձում մարդկությանը ապացուցել, որ 1915 թվականին թուրքերը փորձել են մեզ բնաջնջել, որովհետև նրանք բարբարոսներ են, իսկ մենք՝ բարեկիրթ արիացիներ: Լավ, նրանք բարբարոսներ են, մենք՝ ոչ: Մենք ծաղիկներ ենք դնում մեր անմեղ զոհերի շիրիմներին, բանաստեղծություններ ենք ձոնում նրանց հիշատակին, ու երբ «հիշատակի օրը» անցնում է, սպասում ենք հաջորդ օրվան, որ կրկին հիշենք Տեր Զորն ու մեր թըշվառ հայրենակիցներին. այն քշերին, ովքեր բախտի բերմամբ խուսափել էին թուրքի յաթաղանից, բայց սովից ու ծարավից խուսափել չկարողացան: Հիշում ենք ու կարծես չենք նկատում մեր փողոցներում դեգերող նոր թըշվառներին. կեղտոտ, սոված, անտուն այն արարածներին, որոնք նույնպես հայեր են ու մասն են այն թվաքանակի, որը, ցանկության դեպքում, կարելի է մատերով հաշվել...

Քանի՞ տարեկան է Հայկական հարցը: Եվ ինչո՞ւ աշխարհը չի ցանկանում տեսնել լուծում սպերող այս «պարադոքսը»: Որովհետև շատ ենք խնդրում: Այնքան ենք խնդրում, որ երբեմն նույնիսկ մոռանում ենք խնդրո առարկան: Խնդրելը մեղք չէ, սակայն խնդրել, դեռ չի նշանակում մոռանալ արժանապատվության մասին ու կռանալ, ծռվել...

Խնդրողներին երբեմն խըղճում են, հաց ու փող տալիս: Եվ միա՞յն: Կարեկցանքն այստեղ ոչ մի գործ չունի. պարզապես սեփական փառասիրությունը բավարարելու համար նոխ սեղանից ավելացած մի քանի փշրանք ու վերջ: Մի՞թե դժվար է ընդունել, որ կյանքում շահում են ոչ թե խնդրողները, այլ պահանջողները: Ուրեմն ինչո՞ւ չպահանջել, ինչո՞ւ սեփական թուլությունը որոշակի պես ծածանել մարդկության առաջ ու հպարտանալ այդ թուլությամբ, ինչպես որ ուրիշները հպարտանում են իրենց ուժով: Երբ կա ուժ, երբ վստահ ենք, որ պետք ենք ուրիշներին և կարող ենք գոնե դրանից օգտվել: Սա է ճշմարիտը և անիմաստ սպասելուց շատ ավելի գերադասելին:

Մեր ցավը համամարդկային է: Ու եթե չնշենք այն, եթե չկարողանանք աշխարհին ներկայացնել մեր այցեքարտը, մեզ չեն հասկանա: Ինչո՞ւ ենք մենք այդքան ճիգեր թափում ու զայրանում, որ աշխարհը, նույնիսկ մեր հարևանները, չեն տեսնում ու ճանաչում մեր ցավը: Այն պատճառով, որ մենք ինքներս դեռ լիարժեք ու հստակ աշխարհին չենք ներկայացրել մեր պահանջատիրությունը, չենք կարողացել ցույց տալ, որ Եղեռնը զուտ հայկական, եզակի երևույթ չէ, այլ սկիզբն է միայն համամարդկային մի աղետի ու ցավի, որ ցեղասպանություն է կոչվում, որին ականատես ենք մինչև այսօր:

Եկեք պահանջենք: Սակայն սկզբում պահանջենք ինքներս մեզանից: Գործենք ոչ թե խոսքով, այլ իսկապես, որպեսզի մեզ նկատեն ու հաշիվ տան: Ով գիտե, գուցե այդժամ խնդրելու, կամ պահանջելու կարիք էլ չունենանք...

Աստղանազ ԱՍԼԱՆՅԱՆ

...ԼԵԶՈՒՍ ԲԱՑ Ա ԷԼԵԼ՝ ԻՄ ԸՆՏԻ՛Ր, ԱԶԻ՛Զ, ԻՄ ՍԸՐՏԻ ՍԻՐԵԿԱՆ ԱԶԳ: ԹՈ՛Ղ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳԻՏԵՑՈՂԸ ԻՐԱՆ ՀԱՄՔՅԱՐԻ ՀԱՄԱՐ ԳՐԻ, Ե՛Ս, ՔՈ ԿՈՐԱ՛Ծ, ՇՎԱՐԱ՛Ծ ՈՐԴԻՆ՝ ՔԵԶ ՀԱՄԱՐ:

ՈՎ ԹՈՒՐ ՈՒՆԻ, ԱՌԱՋ ԹՈՂ ԻՄ ԳԼԽԻՆ ԽՓԻ՛, ԱՊԱ ԹԵ ՈՉ՝ ՔԱՆԻ ԲԵՐԱՆՈՒՄՍ ԼԵԶՈՒ ԿԱ, ՓՈՐՈՒՄՍ ՍԻՐՏ, ԵՍ ԼԵՂԱՊԱՏԱՌ ՋԵՆ ԿՏԱ՛Մ. «ԷԴ Ո՞ՒՄ ՎՐԱ ԵՔ ԹՈՒՐ ՀԱՆԵԼ, ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԱԶԳԻՆ ՋԵ՞Ք ՃԱՆԱՉՈՒՄ»:

Խաչատուր Աբովյան

ԵՐԿԻՐ ՄՈԼՈՐԱԿՆ Է ՄԵՐ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ

Այս տարվա վերջին մարդկությունը մուտք կգործի ոչ միայն նոր դար, այլ և նոր՝ 3-րդ հազարամյակ: Միայն ընտրյալ սերունդներին է տրըրված այդպիսի երջանկություն:

Մեզ բախտ է վիճակված 17 տարեկանում ոտք դնել նոր հազարամյակ, նոր՝ 21-րդ դար: Նախ և առաջ կուզենայի, որ կտրուկ փոխվեին մարդկային և միջպետական հարաբերությունները:

Բոնի կացութաձևային հեղաշրջումներով և հեղափոխություններով, ազգային, ցեղային թշնամանքով և պայքարով լի 20-րդ դարի փորձը ցույց է տալիս, որ այդ ամենը հանգեցնում է անվերջ պատերազմների, ավերումների, աղքատության, հիվանդությունների և սովի, մարդկային դժբախտության:

Ես ուզում եմ, որ այդ ամենը մնա 20-րդ դարում:

Մարդկությունը պետք է պարզապես գիտակցի, որ ոչ մի երկիր, ոչ մի ընտանիք և ոչ մի մարդ չեն կարող լինել լիարժեքորեն երջանիկ, երբ մոտերքին կան տառապյալներ: Երբեք և ոչ մեկին չի հաջողվի կառուցել սեփական երջանկությունը ուրիշի դժբախտության վրա:

Ես ունեմ երկու հայրենիք: Հարավսլավիան՝ ես ծնվել եմ Բելգրադում, որն այսօր գըտնըվում է ՆԱՏՕ-ի կողմից կատարվող ռմբահարումների սարսափի տակ, և Հայաստանը՝ իմ նախնիների հայրենիքը, որի պատմությունն ակունք է առնում մեր թվարկությունից առաջ՝ հեռավոր հազարամյակներում, պատմություն, որը գրվեց արյան տառերով 20-րդ դարի սկզբին:

Երևանում կատարվում են զարմանահրաշ իրադարձություններ. չնայած ծանր տընտեսական իրավիճակին, հայ գիտնականները մարտահրավեր են նետում 20-րդ դարի ժանտախտին՝ ՁԻԱՀ ծանրագույն հիվանդությանը, որը միլիոնավոր մարդկային կյանքեր է խլում:

Ես ուզում եմ, որպեսզի ՆԱՏՕ-ն չռմբակոծի Սերբիան:

Ես ուզում եմ, որպեսզի «Արմենիկումը» վերջ դնի երկրագնդի վրա այդ սարսափահարույց հիվանդությանը:

Ես ուզում եմ, որպեսզի նոր հազարամյակում երկրագունդը դառնա մարդկության համար ամենաանվտանգ տեղը, որպեսզի մարդիկ լինեն ապահովված, երջանիկ և նվաճելով Տիեզերքը, մտածեն ոչ թե մարդու համար այլընտրանքային ապաստարան ընտրելու, այլ էներգիայից վըրնասազերծ նոր աղբյուրների և նոր բարեկամներ-համախոհներ գտնելու մասին: Չէ՞ որ ողջ մարդկությունը մի բնակարանի բնակիչ է, բնակարան, որը մեր հայրենիքն է ու կոչվում է Երկիր մոլորակ:

Մարիա ՍԱՖԱՐՅԱՆ
Չեխովի անվան դպրոցի 10-րդ դասարանի աշակերտուհի

Արյունոտ նախերգանք

1894—1896 թվականներին Հայաստանից Բուլղարիա ներթափանցող տագնապալի լուրերը, ինչպես նաև թուրք դահիճների արյունոտ յաթաղանից մազապուրծ տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրների ներհոսքը և նրանց ծայր աստիճան թշվառ վիճակը ճնշող տպավորություն են թողնում բուլղար հասարակայնության վրա: Եվ դա հասկանալի էր: Բուլղար ժողովուրդն ու նրա առաջադեմ մտավորականությունը առավել սրտացավ, առավել հարազատորեն էր ընկալում այդ ամենը, քանզի դեռ թարմ էր մոտ անցյալում իրենց հայրենիքում ևս նույն դահիճների ձեռքով գործված գազանությունների զարհուրելի վերհուշը:

«Արդեն երեք երկար տարիներ է,— գրում էր 1897 թըվականի ապրիլի 8-ին Սոֆիայում լույս տեսնող «Սոցիալիստ» թերթի քաղաքական մեկնաբանը,— ինչ գազազած սուլթանական հորդաները ու ոստիկանության կողմից զինված մոլեռանդ ամբոխը աշխարհի չորս կողմն են տարածել հայ ժողովրդի դառն հառաչանքը: Հայաստանում կատարվող արհավիրքն ու գազանությունները իրենց նմանը չունեն պատմության մեջ: Այնտեղ առանց սեռի ու տարիքի խտրության սպանում են ոչ թե հարյուրներով կամ հազարներով, այլ տասնյակ հարյուր հազարներով: Այնտեղ հրկիզված են ոչ թե մեկ կամ երկու գյուղ, այլ հարյուրավոր գյուղեր ու տասնյակ քաղաքներ: Ողջ երկիրը վերածված է ավերակների ու մոխրակույտերի: Սասունը, Սըվազը և Դիարբեքիրը գերազանցեցին մեր Բատակը, Պերուշտիցան և Պանագյուրիշտեն»:

Այս հուզումնալի օրերին, 1896—1898 թվականներին, Բուլղարիայում լույս են տեսնում անվանի գրող և պատմաբան Դիմիտր Սպիրովի (1868—1906) «Հայաստանը և սուլթան Աբդուլ Համիդը» վերնագրով ցասումնալի երկու գրքերը: Առաջին գրքում բուլղար հեղինակը անդրադառնում է Արևմտյան Հայաստանի մի շարք հայկական բնակավայրերում սուլթանի «սըրբազան օրհնությամբ» հրահրված հայկական կոտորածներին: Գրքում տեղ է գտել հայոց ցեղասպանության առթիվ Կ. Պոլսում մեծ տերությունների՝ սուլթանին հղած համատեղ նոտան, որտեղ բացահայտվում են սուլթան Աբդուլ Համիդի հանցագործությունները:

Սպիրովի գրքում մեջբերված են հայ հեղափոխական դաշնակցության «Դրոշակ» օրգանում և նույն կուսակցության կենտրոնական ղեկավարության գործադիր կոմիտեի անունից հրապարակված հայտարարությունները, որտեղ մերկացվում է սուլթանի վարած հայահալած քաղաքականությունը, խրախուսվում է ֆիդայական շարժումը և ժողովրդին կոչ է արվում խտացնելու շարժման շարքերը, շարունակելու զինված պայքարը ոսմանյան դարավոր լծից Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու համար:

Գրքում բերված են քաղվածքներ ժամանակի գերմանական, ֆրանսիական, սերբական և այլ օտարերկրյա թերթերում տպագրված ականատես թղթակիցների վկայությունները Կ. Պոլսում և օսմանյան կայսրության այլ հայաշատ վայրերում թուրքական խժդժությունների և սպանությունների մասին:

Սպիրովի անդրանիկ գրքում առավել հանգամանորեն խոսվում է Ուրֆայի (Եդեսիա) հայերի հերոսամարտի և դրան հաջորդող զանգվածային ջարդերի ու թալանի մասին: Բուլղար հեղինակը վկայում է, որ Ուրֆայի եկեղեցում պատըսպարված 8000 հայերի թուրքերը հրկիզում են: Հեղինակը հակիրճ անդրադառնում է նաև Բիրեջիկում, Այնթապում, Ադիյամանում, Սևերեկում տեղի ունեցած նույնանման արյունոտ դեպքերին:

«Ես այս տեղերն էի եկել իմ առևտրական գործերով, և այսպես ակամա վկա եղա այս սոսկալի դեպքերին: Ես տեսա, թե ինչ է նշանակում թուրքական մոլեռանդությունը և թուրքական չարագործությունները: Հենց որ կոտորածները դադարեցին և մի հարաբերական կարգուկանոն վերականգնվեց, ես ծպտվեցի թուրքի տարազով, և քանի որ քաղաքում ոչ ոք ինձ չէր ճանաչում, ինձ հաջողվեց թողնել այն՝ առանց վնասվելու»,— վկայում է նկարագրված դեպքերի ականատես ֆրանսիացի ճանապարհորդը, որի անունը ինչ-ինչ նկատառումներով չի նշվում նրա հեղինակած «Կոտորածները Հայաստանում» վերնագրով գրքում, որտեղից մեջբերումներ է կատարել Սպիրովը:

Սպիրովի անդրանիկ գրքի «հավելված» բաժնում հեղինակը առանձին ուշադրություն է նվիրում Մակեդոնիայում ապրող բուլղարների նկատմամբ թուրքերի գործած վայրագություններին ու հալածանքներին, որոնք զուգորդվում են Արևմտյան Հայաստանում և Կ. Պոլսում տեղի ունեցող թալանի ու սպանու-

(Շարունակությունը՝ 4-րդ էջում)

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ԹԵՐԹԻ ԱՅՍ ՀԱՄԱՐԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԵԼ Է ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՏՐԱՄԱԴՐԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐՈՎ ԵՎ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ:

Խմբագրությունը շնորհակալություն է հայտնում Թանգարան-ինստիտուտի տնօրինությանը՝ աջակցության համար:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ

Դու Ամենայն Հայոց երգի Վեհափառն ես,
Դու՝ մեր երգի Մեսրոպ Մաշտոց,
Գիրն ու տառն ես Հայոց երգի:
Հայոց երգի
Անծիր հերկի:

«Դու՝ ահեղ ու առնական, ինչպես Մոկաց Միրզան, խրոխտ ու քաջ, ինչպես զեյթունցիները, հավերժ մաքառող, ինչպես Սասնա Դավիթը և Կարմիր Վարդանը, քնքույշ ու սիրող, ինչպես Սոնա յարը, տխուր ու մորմոքող՝ որպես մի անտունի, վշտացած հոգով, որի մեջ «Գարունը ձուն ա արել», կարոտակեզ, ինչպես տարագիր կռունկին դիմող պանդուխտ, բայց միշտ հուսացող ու հավատացող, ինչպես մայր ժողովուրդն իր...»:

Այո, այս գիրքը Մեծն Կոմիտասի մասին է, նրա կյանքի և արվեստի, անօրինակ սխրանքի ու արարումի ահռելի մեծության, երգարվեստին ու մշակույթին բերած անչափելի վաստակի ու նրա համաշխարհային փառքի ու ճանաչումի մասին: Այն նաև մեր ժողովրդի անլուր տառապանքի ու Կոմիտաս-անթաքույց հպարտության մասին է:

«Կոմիտաս սքանչելագործ» գիրքը հեղինակել է Խաչիկ Սաֆարյանը. բարձրաճաշակ, ամբողջական, արժեքավոր մի ուսումնասիրություն, որի կարիքն ու անհրաժեշտությունը անպայման զգացվում էր:

Ծավալուն այս հետազոտությունը ուշի-ուշով, ակնածանքով ու մեծագույն պատկառանքով թերթում է Կոմիտասի կյանքի էջերը՝ ծննդից մինչև եղերական վախճանը, և ամենայն մանրամասնությամբ, քայլ առ քայլ ներկայացնում այն վիթխարի ներդրումը, որ անընդգրկելի է, համապարփակ և չափազանց իրական՝ հրաշք համարելու համար:

Գիրքը սկսվում է «Ինքնակենսագրություն» գլխով, որը գրված է Կոմիտասի ձեռքով և ընդգրկում է մինչև 1908 թվականը: «Պայծառամիտ ստեղծագործողը», «Բազմաբեղուն հետազոտողը», «Ազգագրագետ-բանահավաքը», «Կոմիտասը խմբավար», «Երգիչ Կոմիտասը», «Մեծն մանկավարժը» բաժիններում Խաչիկ Սաֆարյանը, ինչպես հուշում են վերնագրերը, մեզ է ներկայացնում Կոմիտասի ստեղծագործության ընդհա-

(Շարունակությունը՝ 8-րդ էջում)

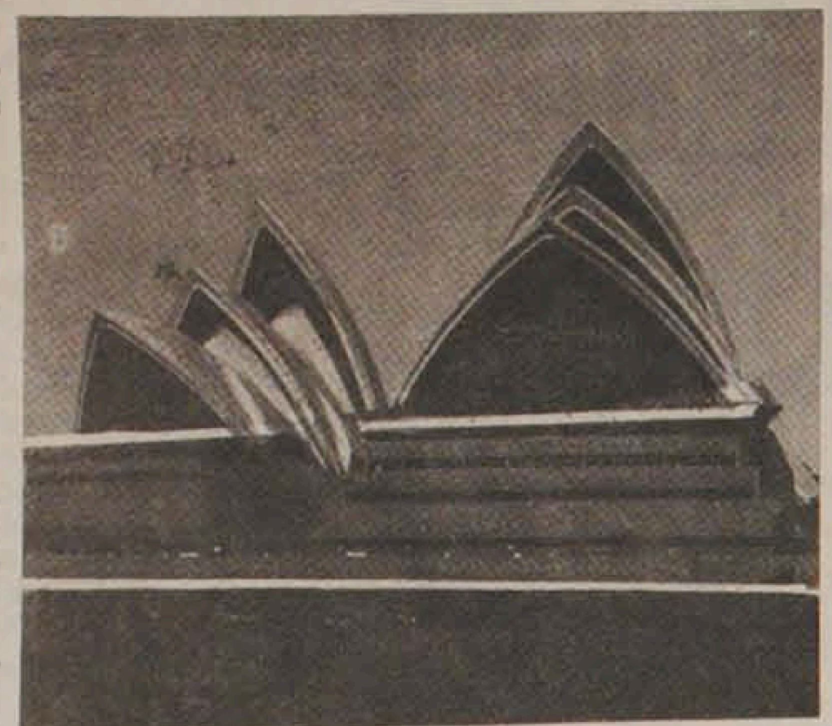

Ցեղասպանության հիշատակի օրը նշելու մասին

ԱՎՍՏՐԱԼԻԱ, ՆՈՐ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՈՒԵԼՍԻ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ՕՐԵՆՍԴԻՐ ԱՍԱՄԲԼԵԱՅԻ ՆԻՍՏԸ (17.04.1997 թ.)

ՊԱՐՈՆ ՔՈԼԻՆՋ (Ուիլլուրբի-ընդդիմության առաջնորդ). — Քանի որ 1997 թ. ապրիլի 24-ին նշվում է 1915—1922 թթ. թուրքական կառավարության իրականացրած հայերի ցեղասպանության 82-րդ տարեդարձը, առաջարկում եմ.

ա) հավաքել Նոր Հարավային Ուելսի հայկական համայնքի անդամներին՝ հարգելու համար 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությանը զոհ դարձած 1,5 միլիոն տղամարդկանց, կանանց և երեխաների հիշատակը,

բ) դատապարտել հայերի եղեռնը և մեր դարում իրագործված բոլոր հետագա ցեղասպանությունները՝ որպես ռասայական, մշակութային և կրոնական ծայրահեղ անհանդուրժողության դրսևորումներ,

գ) խոստովանել անհրաժեշտությունն այն բանի, որ հարկավոր է ճանաչել ու հիշել մարդկային պատմության սև փուլանիշերը՝ համոզված լինելու համար մարդկության հանդեպ նման հանցագործությունների կրկնության անհանդուրժելիության մեջ,

դ) դատապարտել և կանխարգելել տարիների վաղեմության ներքո հայերի ցեղասպանության, ինչպես նաև նույն դարում իրագործված ցեղասպանության այլ գործողությունների՝ պատմական ճշմարտացիության փաստը ժխտելու և խեղաթյուրելու բոլոր փորձերը,

ե) համայն Նոր Հարավային Ուելսում ապրիլի 24-ը հայտարարել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհ դարձած 1,5 միլիոն հայերի հիշատակի օր,

զ) դիմել Դաշնության կառավարությանը՝ հայերի ցեղասպանությունը պաշտոնապես դատապարտելու, ինչպես նաև՝ մարդկության հանդեպ նման հանցագործությունները ժխտելու ցանկացած փորձ խափանելու կոչով:

Ապրիլի 25-ին Ավստրալիան նշում է իր մարտական մկրտության տարեդարձը: Մենք հիշում ենք այն օրը, երբ 1915 թ. երիտասարդ ավստրալիացիներն ափ էին իջնում Գալլիպոլիի ոլորապտույտ լանջերով՝ Դարդանելի հեռավոր կղզում: Այդ օրը մենք համարում ենք վճռական մեր ազգային պատմության մեջ և մեր ազգային ինքնագիտակցության համար որոշիչ: Բայց միևնույն ժամանակ, երբ դաշնակիցները հավաքվեցին Անզակի մոտ, անցնող գիշերվա մեջ ուրիշ կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ ոչ հեռու գտնվող Կոստանդնուպոլսում: Անզակյան արմադան լուսավորող նույն արևը չարագուշակ ստվերներ գցեց թուրքական կառավարության կողմից այդ օրն սպանված հայկական համայնքի հարյուրավոր առաջնորդների մարմինների վրա: Նրանք հայերի քաղաքական, հոգևոր, մշակութային առաջնորդներն էին, և նրանց մահը դարձավ 20-րդ դարի առաջին, սահմնկեցուցիչ ցեղասպանության սկիզբը:

Այս երկու պատմական իրադարձությունները բնույթով ու դաժանությամբ տարբեր են, մեկը խլեց հարյուրավոր ավստրալիացիների կյանքեր, մյուսը՝ 1,5 միլիոն հայերի, սակայն այս իրադարձություններն անչափ կարևոր ու բախտորոշ էին այդ ժողովուրդների համար: Այն, որ հայ և ավստրալիացի ժողովուրդները նշում են իրենց անփոխարինելիորեն ամենանշանակալի ազգային իրադարձությունները մեկ օրվա տարբերությամբ, շատ հետաքրքիր պատմական փաստ է: Բայց մարդիկ ճակատագրական նշանակություն ունեցող ազգային ողբերգությունների համար օրեր չեն ընտրում: 1915 թ. երիտթուրքերի կառավարության իրագործած 1,5 միլիոն հայերի ցեղասպանությունը հայ ժողովրդին բնաջնջելու կանխամտածված, դիտավորյալ փորձ էր:

Դարեր ի վեր ապրելով իր հնամենի հայրենիքում, որ օսմանյան կայսրության արևելյան գավառ էր դարձել, հայերը մշակութային, տնտեսական, հոգևոր վտանգ էին ներկայացնում թուրքական կայսրության համար: Ցեղասպանության կազմակերպիչները՝ Իսմայիլ Էնվեր փաշան, Մահմեդ փաշան, Թալեաթ փաշան և Ահմեդ Ջեմալ փաշան, ոգևորված էին տարէթնիկ ու տարակրոն օսմանյան կայսրությունը Բոսֆորից մինչև Կենտրոնական Ասիա տարածված պանթուրքական կայսրության վերափոխելու ցանկությամբ: Այդ ժամանակ հետևողականորեն ոչնչացվել էր հայ ազգի ավելի քան կեսը՝ մոտավորապես 2,5 միլիոն: Հայերը ոչնչացվում էին հրեշավոր կամպանիայի կուրդինացման ու կատարման համար կիրառված հնարավոր բոլոր միջոցներով: Ծածկագրված հեռագրերը օգտագործվում էին ցուցումներ ու հրամաններ փոխանցելու, իսկ ժամանակակից տրանսպորտը՝ Սիրիայի անապատների համակենտրոնացման ճամբարներ բնակչության խմբեր տեղափոխելու նպատակով: Շատ մարդիկ են սպանվել իրենց գյուղերում ու քաղաքներում, սիրիական Դեյր-էլ-Զոր անապատի համակենտրոնացման ճամբարներ տանող մահվան երթերի ժամանակ: Կենդանի մնացած հայ տղամարդիկ զորակոչվում էին թուրքական բանակ, զինաթափ արվում ու ոչնչացվում աշխատանքային հատուկ գումարտակներում: Նրանց կա՛մ ստիպում էին աշխատել բառացիորեն մինչև մեռնելը, կա՛մ սպանում էին, երբ կորցնում էին աշխատունակությունը:

Գրեթե բոլոր հայ մշակութային, հոգևոր և քաղաքական առաջնորդները, 1915 թ. ապրիլի 24-ից սկսած, ձերբակալվել են ու սպանվել: Մնացած բնակչությունը՝ ծերեր, կանայք ու երեխաներ, հատուկ ջոկատների կողմից տեղահանվել է կամ բռնի իսլամացվել, բռնաբարվել, մորթոտվել: Ողջ մնացածները ստիպված են եղել լքել իրենց հայրենիքը՝ ցրվելով աշխարհով մեկ: Գրեթե բոլոր մեծ տերությունները դատապարտել են թուրքական կառավարությանն այդ պատժիչ կամպանիայի համար: Բայց և այնպես, դատավճիռը մնում է չկայացված: Ընդմիշտ կմնա պատմության մեջ այդ հրեշավոր փաստը, ինչպես նաև աշխարհի անտարբերությունը Գերմանիայում, Կամբոջայում, Էրիթրեում, նախկին Հարավսլավիայում, Աֆրիկայի ջունգլիներում կատարված ցեղասպանությունների նկատմամբ:

Թուրքիայի հետագա բոլոր կառավարությունները, բացառությամբ Դամադ Ֆարիդ փաշայի կառավարության, որ իշխանության գլուխ էր անցել համաշխարհային առաջին պատերազմից հետո, ժխտել են հայերի ցեղասպանության փաստը՝ պնդելով, որ հայ բնակչությունը, գտնվելով պատերազմի գոտում, պարզապես վերաբնակեցվել է իր իսկ անվտանգության համար: Այսօր Անկարայում. նույնիսկ դամբարան կա՝ ի պատիվ Թալեաթ փաշայի՝ ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպչի: Պատմությունը կարող է խեղաթյուրվել, բայց մոռացվել՝ երբե՛ք: Այդ ողբերգական իրադարձությունները տասնամյակների վաղեմություն ունեն, բայց հայ ժողովրդի հիշողության մեջ ժամանակի ընթացքում չեն խամրել: Այսօր Ավստրալիայի հայ համայնքում 30000—35000 մարդ կա ավելի քան 20 երկրներից:

Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում հայ համայնքը կարևոր դեր է խաղացել մեր երկրի մշակույթի ձևավորման գործում: Որպես Ուիլլուրբիի անդամ, ես երջանիկ եմ, որ ականատեսն եմ այն ամենի, ինչին հասել է համայնքն այս ընթացքում, հատկապես վերջին 16 տարիներին: Լքելով պատերազմից ավերված երկրները՝ շատ հայեր հիմնել են այստեղ ոչ մեծ ձեռնարկություններ, որոնք տասնամյակներ անց, չնայած մրցակցությանը, սկսեցին ծաղկել: Հասարակական կյանքում, ինչպես նաև կոմերցիայում, հայ համայնքն անգնահատելի է մեր ազգի համար: Ես գիտեմ, որ նրա առաջնորդներն ամեն հնարավոր բան արել են՝ համայնքի երիտասարդ անդամներին քաղաքացիության նշանակությունը ներշնչելու համար:

ՊԱՐՈՆ ՔԱՐՐ (Մարաուբրա-վարչապետ, մշակույթի և էթնիկական գործերի նախարար).— Կառավարության անունից ես պաշտպանում եմ առաջարկությունը: 1988 թ., երբ ընդդիմության առաջնորդ էի, առաջին անգամ այցելեցի հայոց եղեռնի հուշարձանին, մի օր, որը պատգործ հիշում եմ: Երբեք չեմ մոռանա այն յուրահատուկ մթնոլորտը, որ տիրում էր օպերային թատրոնի համերգային դահլիճում, սգո մթնոլորտ և միաժամանակ՝ սրտահույզ: Հուզիչ, որպես ձոն հայկական եզակի մշակույթին, գրականությանը, երաժշտությանն ու պարին, ողբերգական՝ այս դարում հայերի ապրած սարսափների կենդանի հիշողություններից:

Ինչո՞ւ է անհրաժեշտ, որպեսզի Նոր Հարավային Ուելսի պառլամենտը նշի հայերի ցեղասպանությունը: Նախ, որովհետև այն 20-րդ դարի առաջին հայտնի ցեղասպանությունն է: Այս դարը կնանաչվի ողբերգական, քանի որ ավելի վաղ սկսած հանցագործությունը չի դադարեցվել: Առաջին մեծ ցեղասպանությունն էր դա, որը վիճակվեց հայ ժողովրդին: Երկրորդ՝ որովհետև հայ համայնքը ավստրալիական ժողովրդի մասն է կազմում: Հայերն Ավստրալիայում հասկանում են, որ մենք սրտաբաց ենք ընդունել նրանց, իբրև աշխարհում իր տեսակի մեջ եզակի մշակույթի ներկայացուցիչների, և նրանք ավստրալիական քաղաքացիությունը կրում են հպարտությամբ:

Ահա թե ինչ նկատի ունենք մեր բազմամշակութայնությունը նշելով: Ահա պատճառները, որ անհրաժեշտ են դարձնում պառլամենտի կողմից այս առաջարկության ընդունման գնահատումը և ընդունումը՝ բոլոր անդամների հավանությամբ: Հայոց կաթողիկոսի փետրվարյան այցը հիշեցրեց մեզ հայ քաղաքակրթության հնամենի լինելու մասին: Հայերի հետքերը կարելի է գտնել հռոմեացիների ժամանակներում: Դրանք քրիստոնեական համայնքներ էին, որոնք իրենց հինավուրց պատմության ողջ ընթացքում հըսկայական ներդրում են արել քրիստոնեական կրոնի զարգացման գործում: Ավանդապահությունը հսկայական դեր է խաղացել պատմական իրադարձությունների ձևավորման մեջ և այդ կրոնի, այդ մշակույթի, այդ պատմության պահապանն է:

Մոտեցենք հայ ժողովրդի ցեղասպանության իրական չափերի և նշանակության շուրջ: Ցեղասպանությունն սկսվեց 1915 թ. ապրիլի 24-ին Կոստանդնուպոլսի 200-ից ավելի հայ առաջնորդների սպանդով ու տարածվեց ողջ օսմանյան կայսրությունում և Միջին Ասիայում: 1918 թ. հայ բնակչության գրեթե երեք քառորդը ոչնչացված էր: Գրանցված է, որ Ադոլֆ Հիտլերը հաստատել է եվրոպական հրեաների ցեղասպանությունը: Նա համոզված է եղել, որ ջրից չոր դուրս կգա, քանի որ 1940 թվականին ոչ ոք, վերջ ի վերջո, չէր հիշում հայերի հետ տեղի ունեցածը:

Հայկական ցեղասպանությունը 20-րդ դար բերեց մարդկության դեմ մեծագույն հանցագործությունը. այն ա-

(Շարունակությունը՝ 7-րդ էջում)

Հայերին պատկանող վիթխարի գումարը մնում է Լոնդոնի բանկում

«Ազգի» 1999 թ. մարտի 3-ի համարի միջազգային բաժնում «Բացահայտումներ» խորագրով հրապարակումը, որը նվիրված է նացիստների հետ Ամերիկայի գործարար շրջանների գործարքների մեջ մտնելու պատմության հնասագոտության արդյունքներին, մի պահ հիշեցնում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնական ժամանակաշրջանի նմանատիպ մի այլ գործարք:

Այսօր՝ հիսունվեց տարի անց, նյույորքյան նշանավոր «Չեյս Մենհեթըն» բանկը, որը համարվում է «Չեյս» բանկի իրավահաջորդը, կանգնելու է դատարանի առաջ:

Իրավաբանները պատրաստվում են այդ հռչակավոր բանկին դատի տալ ճիշտ այնպես, ինչպես ֆրանսիական մի քանի բանկերի և Բրիտանիայի «Բարքլից բանկին» են դատի տվել:

Մեղադրանքն այն է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, գործելով Ֆրանսիայում, այդ բանկերը, նույնիսկ նացիստների արձակած հրամանից էլ առաջ, փակել են իրենց մոտ պահ դրված բոլոր հրեական հաշիվները, դրանով իսկ նըպաստելով հրեական ունեցվածքի հետևողական թալանին:

Իմ ձեռքին է «Ասպագայ» թերթի 1981 թվականի դեկտեմբերի 26-ի շաբաթ օրվա համարը: Խիստ ուշագրավ է դոկտոր Գրիգոր Գրիգորյանի «Հայոց պատկանող մեծագումար մի հարստություն տակավին մնում է Լոնդոնի մեջ» խորագիրը կրող հոդվածը, որըն ամբողջովին կրկին անգամ ցանկանում ենք վերահրատարակել:

«Հայ ժողովրդի մեծագույն և ազնվագույն բարեկամներից և բարեկամներից մեկն է Ֆրիտյոֆ Նանսենը: Նրա ջանքերով էր, որ Ազգերի ընկերակցության մասը կազմող երեսուն պետություններ 1922-ին ընդունեցին Նանսենյան անձնագիրը որպես օրինական վավերաթուղթ, որով հազարավոր գաղթական հայեր կարողացան բնակություն հաստատել եվրոպական զանազան երկրներում:

Նանսենը 1928-ին Գերմանիայի Լայպցիգ քաղաքում հրատարակեց մի գիրք՝ «Խաբված ժողովուրդ» խորագրով, որի 333—334 էջերի վրա կա ուշագրավ մի իրողություն, պատմված իր իսկ՝ հեղինակի կողմից:

Ըստ մեծ հայասերի, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, 1916-ին, ճիշտ այն օրերին, երբ ամբողջ արևմտահայությունը ջարդերի, սարսափների էր ենթարկվել, Թուրքիայի իթթիհատական ավազակ և ոճրագործ կառավարությունը հայերից կողոպտած հարստությունից հինգ միլիոն օսմանյան ոսկի մի գումար գաղտնի ի պահ էր դրել Բեռլինի կենտրոնական դրամատան մեջ:

Զինադադարից հետո, որպես հետևանք երկու դաշնակիցների՝ Գերմանիայի և Թուրքիայի պարտության, անգլիական կառավարությունը տիրացել էր այդ գումարին և փոխադրել Լոնդոնի պետական դրամատուն: 1922-ին, նկատի առնելով տարագիր հայության ծանր վիճակը, նրա տնտեսական ծանր կացությունը թեթևացնելու նպատակով որոշել էր (Նանսենը— Լ. Բ.) դիմել բրիտանական կառավարությանը՝ հինգ միլիոն օսմանյան ոսկու հսկա գումարն իր օրինավոր տիրոջը՝ հայությանը վերադարձնելու համար:

Այդ օրերի կառավարության վարչապետն էր Մակդոնալդը, որին ընդդիմադիր պահպանողական կուսակցության ղեկավար Սթենլի Բոլդուինի կողմից ներկայացվել է հարցը:

Կառավարությունը, սակայն, չուզենալով կորցնել այդ մեծագումար հարստությունը, որին ապօրինաբար էր տիրացել, օրեցօր ձգձգում էր հարցի քննարկումն ու լուծումը: Մինչ այդ՝ 1923-ի մայիսին՝ պահպանողական կուսակցությունը շահելով ընտրությունները, Բոլդուինին վարչապետ էր կարգել: Հետևաբար, ակնկալվում էր, որ շուտով դրական ու գոհացուցիչ մի որոշմամբ կլուծվեր Անգլիային չպատկանող այդ հարստության հարցը:

Ի զարմանս բոլորի, սակայն, Բոլդուինը, որը, որպես ընդդիմադիր կուսակցության ղեկավար, բրիտանական խորհրդարանում պաշտպանել էր դրամը հայերին վերադարձնելու խնդիրը, այժմ որպես վարչապետ, ճիշտ հակառակն էր պնդում, մի տարօրինակ կերպարանափոխությամբ...

Եվ ավելին՝ նա ոչ միայն մերժում էր հինգ միլիոն օսմանյան ոսկին վերադարձնել իր օրինական տիրոջը, այլև կտրականապես հրաժարվում էր գաղթական հայերին տնտեսապես թե այլ ձևերով օժանդակելու որևէ առաջարկից կամ ծրագրից:

Եվ այսպես, այդ գումարը, որի այսօրվա արժեքի գնահատումը թողնում ենք հայ տնտեսագետներին և ֆինանսիստներին, տակավին մնում է Լոնդոնի պետական դրամատան մեջ և մի խորհրդանշան է այն անօրինական դավադրության, անմարդկային վերաբերմունքի, որին ենթարկվեց արևմտահայությունը ոչ միայն թուրքերի, այլ նաև քրիստոնյա ու քաղաքակիրթ եվրոպական ժողովուրդների կողմից»:

Դեռևս հիսունվեց տարի առաջ տեղի ունեցած կեղտոտ գործարքների բացահայտումը և արդարությունը վերականգնելու ներկա փորձերը ոմանց կարծիքով մեծ ռիսկի գործ է: Ողջակիզումը վերապրած մարդկանց մի մասը չի ցանկանում այդ ռիսկին դիմել՝ վախենալով, որ դա կարող է զարթնեցնել նախկին ատելությունը հրեաների նկատմամբ: Ոմանք էլ դրամական հատուցման ետևից ընկնելը համարում են ողջակիզման ոգեղեն գաղափարների և բարոյական հիմունքների ոտնահարում:

Իսկ ինչպիսի՞ դիրքորոշում պետք է ընտրել դեռևս ութսուներեք տարի առաջ տեղի ունեցած բացահայտ կողոպուտի փաստի գնահատման նկատմամբ:

Քաղաքավարությունից, թե ուրիշ էլ ինչ զգացմունքներից ելնելով, մոռացությա՞ն տալ պատմական իրողությունը, ինչպես մի ժամանակ վարվեցին Հայոց ցեղասպանության փաստի հետ: Եթե Խորհրդային Միությունը կարող՝ էր հանուն Մեծ Բրիտանիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների կարգավորման լռություն պահպանել, ապա ներկայիս անկախ պետականություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավոր է պահանջել՝ իր ժողովրդի սեփականությունը կազմող դրամական միջոցները և ի տպաս դնել Մեծ եղեռնը վերապրածների սոցիալական պայմանների բարելավմանը:

Ժամանակն է լուրջ հետազոտությունների և միջազգային իրավական փաստաթղթերի հիման վրա պարզել այս տեղեկությունների ճշմարտացի լինելը:

Լավրենտի ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն

ԱՌԱՋԻՆ ԱՀԱԶԱՆԳԸ

Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությանը ոչնչացնելու ծրագրին առնչվող առաջին լուրերն Արևմուտք են հասնում 1914 թվականի օգոստոսի 27-ին: «Դեյլի թելեգրաֆը» Նյու Յորքի իր աշխատակցի ստորագրությամբ հրապարակում է հետևյալ տեղեկատվությունը.

«Թուրքիայի քրիստոնյաներին բնաջնջման վտանգ է սպառնում:

Պարոն Մորգենթաուն՝ Թուրքիայում Միացյալ Նահանգների դեսպանը, հայտնել է Վաշինգտոն, որ Եվրոպական ու Ասիական Թուրքիայում բնակվող քրիստոնյաների, հրեաների կյանքը խիստ վտանգված է. մահմեդականները, օգտվելով այն հանգամանքից, որ մեծ պետությունները պատերազմով են զբաղված, ցանկանում են համընդհանուր ջարդ կազմակերպել: Պարոն Մորգենթաուն ավելացնում է՝ սուլթանը խոստացել է ամեն ինչ անել ամերիկյան քաղաքացիների անձեռնմխելիությունն ապահովելու համար, բայց այնուամենայնիվ, ինքն շտապում է պետական դեպարտամենտի ուշադրությունը հրավիրել իրադրության բարդության և վտանգի անխուսափելիության վրա: Ըստ դեսպանի, եթե մահմեդականներն իրենց ձեռքերին ազատություն տան, ոչ մի անհավատ (քրիստոնյա) չի կարող խուսափել սպանդից»:

Հոդվածն առաջացնում է օսմանյան կառավարության բուռն զայրույթը, պարոն Մորգենթաուն դիվանագիտական բարդություններից խուսափելու համար պաշտոնական ժխտում է հրապարակում: Սակայն, ընդամենը ութ ամիս անց, լինելով չեզոք երկրի ներկայացուցիչ՝ Միացյալ Նահանգները պատերազմի մեջ մտան 1917-ին, նա դարձավ այն իրադարձությունների հավաստի ականատեսը, որոնց մասին նախօրոք ահազանգել էր: Դեսպանի վկայություններն իրենց ճշմարտացիությամբ մեզ շատ արժեքավոր են թվում:

...Փիդայիները

ՖՐԱՆՍԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՄԵԴԱԼԻ ԵՐԿՈՒ ԵՐԵՍԸ

Ստորև՝ թարգմանաբար «Միրոր սփեքթեյթր» շաբաթաթերթի մարտի 27-ի համարի խմբագրականը, որն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու բանաձևը ֆրանսիական Սենատ չմտնելու խնդրին:

Երբ ֆրանսիական խորհրդարանն ընդունեց ցեղասպանությունը ճանաչելու որոշումը, թուրքական կառավարությունն արձագանքեց 10 մլրդ դոլար արժողությամբ զինամթերք գնելու պատրաստակամությունից հրաժարվելու սպառնալիքով: Զինամթերք, որը հիմնականում օգտագործվելու էր քրդերի դեմ իրենց էթնիկական զտման քաղաքականությունն ավելի արդյունավետ դարձնելու նպատակով: Ֆրանսիացիները, որոնք դարեր շարունակ բարոյականություն և արդարություն են քարոզում աշխարհին՝ անմիջապես տեղի տվեցին:

Օրենք դառնալու համար ֆրանսիական խորհրդարանի ստորին պալատի ընդունած օրինագիծը պետք է վավերացվեր Սենատի կողմից: Այստեղ է, որ առաջխաղացում չարձանագրվեց: Սենատի նախագահ Քրիստիան Պոնսլեն մերժեց օրինագիծը որպես առաջնահերթ հարց Սենատի օրակարգում ընդգրկել: Ֆրանսիայի արտգործնախարարության ընդդիմությունն ամենավճռական դերը խաղաց այդ հարցում:

Ավելին: Կարծես մեկուկես մլն հայերի կոտորածը նսեմացնելը բավական չէր, Ֆրանսիայի արտգործնախարար Յուբեր Վեդրինը մարտի 17-ին հանդես եկավ չորս կետից բաղկացած մի հայտարարությամբ, որը վիրավորանքին ավելացրեց նաև անարգանքը: Այդ հայտարարության առաջին պարբերության մեջ արջի ծառայություն մատուցելով Հայկական ցեղասպանության զոհերին, հարգարժան արտգործնախարարը երկրորդ պարբերությունում հարց է բարձրացնում և ինքն էլ պատասխանում: Նա նշում է, որ դա սահմանադրական և իրավական հարց է, նաև փիլիսոփայական: Հետո ավելացնում է. «Մի՞թե օրենսդիր մարմնի պարտականությունն է հաստատել ճշմարտությունը մի ողբերգական պատմական իրադարձության, որը տեղի է ունեցել 84 տարի առաջ՝ մեկ ուրիշ երկրում»: Հարցին պատասխանում է բացասական և ավելացնում, որ երկրի նախագահն էլ է նույն կարծիքին:

Առնվազն անբարեխղճություն է ցեղասպանությունը որակել «մի այլ երկրում և մի այլ ժամանակ» տեղի ունեցած իրադարձություն, երբ Ֆրանսիան հստակ օրենք ունի, որով խիստ պատժի են ենթարկվում բոլոր նրանք, ովքեր ժխտում են հրեական ողջակիզումը: Ի դեպ, այդ օրենքը վերստին արծարծվեց հայերի կողմից, երբ վերջիններս ռևիզիոնիստ պատմաբան Բեռնար Լյուիսին դատարան ներկայացրին: Դատարանը, սակայն մերժեց օրենքի դրույթները տարածել նաև հայերի վրա՝ նշելով, որ դա վերաբերում է միայն հրեաներին:

Գաղտնիք չէ, որ ֆրանսիական կառավարությունը տեղի տվեց թուրքական սպառնալիքների առաջ, և որ Անկարայի կառավարությունը ֆրանսիական այդ ուղղաթիռների շատ ավելի կարիքն ունի՝ ավարտին հասցնելու քրդերի դեմ սկսած իր ահավոր հաշվեհարդարը, քան ֆրանսիական արդյունաբերությունը՝ այդ գործարքի: Այնուամենայնիվ, անողնաշար ֆրանսիական կառավարությունը նահանջեց թուրքերի պահանջները բավարարելու համար՝ ի հաշիվ հայ նահատակների: Այնպես որ, այս բացահայտ ճշմարտության լույսի ներքո ֆրանսիական արտգործնախարարության հայտարարության երրորդ պարբերությունն ամբողջովին կեղծավոր անհեթեթություն է: Այնտեղ նախարարը փորձում է արդարացնել և արժեքավորել այս դավանանությունը՝ նշելով, որ նման քաղաքականության նպատակն է խրախուսել Թուրքիայում ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների զարգացման գործընթացը:

Դեկարտյան տրամաբանությունը երևի թե հակառակը պնդեր: Միայն ստիպելով թուրքերին՝ ընդունել ու ճանաչել մարդու իրավունքների անցյալի խախտումները, կարելի է նպաստել մարդու իրավունքների պաշտպանությանը մեր օրերում և ոչ թե մեղավորին թողություն շնորհելով:

Չորրորդ և վերջին պարբերությունը վերջնականապես փակում է դուռը Հայոց ցեղասպանության հարցը ֆրանսիական օրենսդրական մարմիններում երբևէ քննարկելու առաջ:

Չնայած վախկոտության այս արարքը երկրորդ անգամ մեր դարաշրջանում ի լուր աշխարհի ցույց տվեց ֆրանսիական կեղծավորության և դավաճանության անամոթ դեմքը, դա միաժամանակ ունեցավ նաև իր դրական ազդեցությունը: Որոշ առումով դա ծպտյալ օրհնություն դարձավ, քանի որ ամրապնդեց ֆրանսահայ գաղութը, համախմբեց բոլոր խմբավորումներին, քաղաքականացրեց և զորացրեց ամբողջ համայնքը, որն այսուհետ վստահաբար գործելու է ավելի վճռական և հաստատակամ:

ԼՍԵ՛, ՏՂԱՍ...

(ՀԱՏՎԱԾ ՊՈԵՄԻՑ)

Լսե՛ տղաս,
Ու չմոռնաս.
Հայու Հոգին տվավ քեզի
մարմին ու ձև
Եվ այն պիտի երազաթև
Առաջին սեր ըլլա քու մեջ,
Եվ ըլլա հույսի բաղձանք
ու տենչ:

Գիտցի՛ր, աղվո՛ր,
Հայու Հոգին հավերժափառ՝
Աշուններու, գիշերներու
մեջեն անձայր
Անցավ հպարտ, անցավ հզոր
Եվ մեզ պահեց մինչև այսօր,
Մինչդեռ մեզի ուղեկիցներ
Հիմա չկան... հուշ են
դարձեր:

Պատմե՛, անգի՛ն, Հայու
Հոգին
Այնքան կյանքեր երազեցին
Մինչև հույսի խոսք,
Մինչև վերջին շունչ ու
աղոթք:

Խորհե՛, տղա՛ս,
Անոր շունչով անմահացան
Անթիվ նկար ու բյուր
մատյան:
Ու դեռ քանի՜ սերունդներ
զայն դրոշ ըրած
Ասպատակեն նոր կատարներ
պիտի անհաս:

Օրօ՜ր, օրօ՜ր...
Առանց անոր
Փուլ կգար վեհ Մասիսը մեր,
Չքնաղ Սևանը կցամաքեր:
Առանց անոր,
— Ни՞նչդ անդորր,
Մենք կըլլայինք
Անդարձ տեսիլք....

Բայց ի՞նչ է, ի՞նչ, Հայու
Հոգին.
Հայու Հոգին, իմ բախտավո՛ր,
Հպարտ վաստակ է և անդորր,
Անգլյութ խոսք է, շքեղ
կամար ու գիծ նրբին.
Հայու Հոգին
Հող է և լիճ, աստղ ու եթեր,
Կյանք է անսուտ, երազ
ու սեր.
Հայու Հոգին
Եղբայրություն է հարազատ,
Բայց ոսոխին դեմ է անհաշտ
ցասում ու մարտ,
Որ կդիմե լուսապսակ
հաղթանակին...

Իմ մա՛նչ, իմ հո՛յս, իմ
ապագա՜ն,
Իբրև ինձմե միակ պատգամ
Հայ Հոգիեն արձագանքող
այս բառերով,
Եղբայրներուդ հետ անհամար
Հիմա ըրե մահվան երդում.
— Վաստակն արդար
Եվ նոր կյանքին գալիքը վառ՝
Պիտի ըլլան
Հավատք, խորան.
Կուրծքներուն տակ պիտի
մրրիկն ըլլա արթուն
Ամեն, ամեն խուժանի դեմ
ու ոհմակի,
Որ պիտի մեր ուզե գանձերն
ու բարիքներն առհավական՝
Ճիվաղորեն հափշտակել,
մոխրացնել...
Մինչ անարգել
Պիտի շարժի սիրտերեն
ներս, միտքերուն մեջ
Գրոհն անվերջ՝
Դեպի երգին, բաղձանքներուն
համայնատենչ,
Դեպի խոսքի, ստեղծումի
կատարներուն
հավերժամերձ...:

Սմբատ ՏԵՐՈՒՆՅԱՆ
1947, Նիկոսիա, Կիպրոս

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Ամեն կարգի բռնակալության դեմ ցասումի ու վրիժառության գիտակցությունը Փափազյանի ներսում խոր արմատներ է արձակել տակավին մանկության օրերից՝ ականատես լինելով թուրք խուժանի անլուր ոճիրներին: Մանկական տպավորությունները մարդ արարածի հիշողությունից չեն ջնջվում, ապրում են երկար, և հանգում այն ժամանակ, երբ հանգչում է ինքը՝ մարդը: Ու երբ յոթանասունամյա արտիստը գրիչ առավ պատմելու իր մեծ կյանքը, թըղթին հանձնեց և մանկության հուշերի փշրանքները:

...«Եվ ահա մի օր, երբ դասարանում նստած՝ լուռ լսում էինք պարոն Տրդատյանին, որը ավանդում էր մեզ թվաբանության չորս գործողության օրենքները, բարձրացավ մի անսովոր իրարանցում: Տեսուչ վարդապետի և Գարեգին վարժապետի կարգադրությամբ անմիջապես փակվեցին դպրոցի բոլոր պատուհանները և դարպասների ծանրափեղկ նիգերը դրվեցին: Սահմռկած լսում էինք փողոցից սարսափած մարդկանց աղաղակները, խանութների շտապ փակվող փեղկերի դղրդոցը, մոտակա եկեղեցիների աննման զանգահարումը, և այս բոլորից հետո մի ծանր, անբացատրելի լռություն: Երկար տևեց այս մահասարսուռ սպասողական դրությունը, և ահա հեռվից, շատ հեռվից լսելի դարձավ ու հետզհետե մոտենալով՝ մեծացավ մի անբացատրելի խուլ թնդյուն, խռպոտ ձայների մի խառնիճաղանջ խաժամուժ, զարհուրելի հայհոյանքով համեմված, հևիհև վազող մի խուժանային ամբոխի ոտնաձայն, և երկաթե մահակների զնգոցը սալաքարերի վրա: Մոտակա տներից մեկի դռան և պատուհանների վայրենի խորտակված ձայներից հետո մեր սարսափած ականջներին հասան կանանց և երեխաների աղիողորմ ճիչերը, դաշունահար մարդկանց մահվան հռնդյունները...

Օտար պետության դրոշակը պահպանեց դպրոցը և հարյուրից ավելի աշակերտների կյանքը: Ջարդարար խուժանը հեռացավ ավարով բեռնավորված, իր հետև թողնելով արյունի, առևանգման ու խուժդուժ մահվան զարհուրելի տեսարանը... Առաջին անգամ իմ կյանքում ըզգացի, որ ՄԱՐԴԸ ԿԱՐՈՂ Է ՄԱՐԴ ՍՊԱՆԵԼ»:

•°•

«Փողոցից անցնող արյունածարավ խուժանի վայրի աղաղակները մեկ-մեկ պատռում էին գիշերվա լռությունը, հեռավոր հունական եկեղեցի Այա Թրյադայի ահազանգը ողբում էր անընդհատ և Ոսկեղջյուրի հայաշատ թաղամասերից մեզ էր հասնում կոտորածի խուլ թնդյունը: Օ՜, հեռավոր աղիողորմ այդ ձայնը գիշերվա մութի միջից, ո՛չ կմոռանամ, ո՛չ էլ կներեմ: Եվ անգիտակից վայրի խուժանի արարքը չէ, որ թելադրում է ինձ այս տողերը, այլ նրան գինող գոռոզ ու անբարտավան մարդատյաց բռնակալ ինքնակալությունը, առավել ևս այդ ինքնակալությանը թև ու թիկունք եղող և իրենց քաղաքակրթության ռահվիրա հորջորջող թագակիրները»:

•°•

«Աշխարհակործան հողմերից ճյուղազուրկ ու տերևաթափ, այրող սամումից ու անհամբույր անապատներից փչող սպանիչ հողմերից լիզված, գրեթե լերկ ու մեռած մեր ցեղի ծառը կենսունակ ու թարմ է մնացել միշտ, շնորհիվ իր խոր արմատների, և եթե դարերի ընթացքին հաճախ տերևաթափ է եղել հանկարծակի կայծակների ենթակա նրա գագաթը, ապա ծառն այդ կարողացել է միշտ զարդարել և իմաստավորել իր հաղթ բունը նոր ու դալար ճյուղերով:

Եվ հերիք է եղել մի փոքըր դադար դարերի փոթորիկի մեջ, կամ մի արշալույսըն հույս անարշալույսի գիշերների հոլովումից հետո, որ ծառն այդ ապացուցի իր հավիտենական կենսունակությունը և ի հեճուկս անիմաստ ժամանակների»:

•°•

«Երբ տառապանքը տարիներ, դարեր ամբողջ մաղվում է դժբախտության անձրևի նման մի մեծ անցյալով, հետևաբար և մեծ սըրտով ժողովրդի գլխին, այն չի անցնում, չի գոլորշիանում արևից, կամ չի հեղեղանում ու գնում լիզելով համբերող երկրի մակերեսը, դեպի ամեն ինչ խաղաղեցնող, ամեն ինչ մոռացնող գաղտնապահ ծովը: Այդ տառապանքը կաթիլ առ կաթիլ, հավաքվում ու լճանում է ժողովրդի սրտի մեջ, և որքան մեծ է այդ սիրտը, նույնքան լայն ու խոր է լինում գրկանքի ու թունոտ ատելության լճացումն այդ սըրտում»:

•°•

«...Եվ ոճիրն այդ կատարվեց Բոսֆորի ափերին, աշխարհի ամենագեղեցիկ անկյունում, Հին Հելլադայի մեծ արվեստների և հզոր Հռոմի ավանդույթների ու փիլիսոփայությունների ժառանգ Բյուզանդիայում, որը հիմա դարձել է հրոսակ, ավերիչ, ամեն դաստիարակության անընդունակ, այլամերժ, ամեն ինչ քանդող և ոչինչ ստեղծող, թեև աշխարհակալ, բայց և մի ելուզակ ցեղի ավար... Ինչպե՞ս կարողացավ քաղաքակիրթ Արևմուտքը դրան հանդուրժել, ինչպես չխելագարվեց նա այդքան արյունից, ինչո՞ւ Հեգելը ծնող մի ժողովուրդ այդ տեսավ ու չըմբոստացավ»:

Գևորգ ԱԲԱՋՅԱՆ
«Հայոց ցեղասպանության անդրադարձը Վահրամ Փափազյանի արվեստում» գրքից

Վկայում են... թուրքերը

«Եթե սուլթան Համիդն իր կյանքում մի լավ բան արել է, դա հայերի կոտորածն է»:
«Հուրիեթ»

«Օսմանականության, օսմանյան ազգայնականության մեջ չձուլվող և ընդդիմացող ցեղերին անհրաժեշտ է բնաջնջել որպես ապագա անվտանգության անհրաժեշտություն ...իթթիհադը դեռ նախկիններում կատաղի հարձակումներ է գործել թուրքահայերի վրա... Նա մեկն է համիսլամության այն բազմաթիվ նվիրյալներից, ովքեր համոզված են, որ Միջերկրականից մինչև Չինաստան, Ղազվանից մինչև Հնդկական օվկիանոս մերձավոր ապագայում դառնալու են իսլամության ընդհանուր սեփականությունը»:
Էնվերի ճառից, 15-ը հուլիսի 1909 թ.

«Ինչպես որ թուրքահայերին արմատից չորացրեցինք ու բնաջնջեցինք, նույն ձևով ոչնչացնելու ենք կովկասահայերին...»:
Բեհրի բեյ, օսմանյան ոստիկանապետ

«Մի՞թե կառավարությունը ժամանակ ունի անմեղները հանցագործներից տարբերելու: Մենք որոշել ենք բնաջնջել բոլոր հայերին»:
Դոկտ. Նազըմ

«Իսկական քաղաքակրթությունը թուրքականն է... Գերմարդը, որի մասին երազում էր... Նիցշեն, դա թուրքն է»:

«Թուրք ժողովուրդն Աստծո ընտրյալ ժողովուրդն է»:
Զիա Գյոքալփ, պանթուրքիզմի տեսաբան

«...Հայերին չխնայեք, կենդանի շունչ չթողնեք, տիրացեք նրանց կայքին, գույքին, ամեն ինչին»:
Սաբիհ բեյ, Նիկսարի զինվորական հրամանատար

«Կայսրությունում եղած հայերին պետք է ոչնչացնել: Սա կարող է թվալ անխիղճ, անմարդկային, աննման... սակայն հարցը միայն քաղաքական չէ, այն Թուրքիայի շահերի ու ապագայի հետ սերտորեն կապված խնդիր է»:
Դոկտ. Նազըմ

«Ես ողջ Թուրքիան իթթիհադ վե թերաքքի փոքրիկ ազդանշանով ցանկացած ուղղությամբ կարող եմ տանել, եթե չլինեն հայերը»:
Թալեաթ

«Վարել կենտրոնացման քաղաքականություն, արմատավորել պանթուրքիզմ՝ հարկ եղած դեպքում դիմելով այլախոհների ոչնչացման»:
Դամադ Մուհամադ փաշա, սուլթանի փեսա

Մեզ կը պատկանի ամեն
բառ,
Որ թուրքի կոկորդե կը հնչե,
Մերն է այն երկիրն
ընդարձակ,
Որ երեք աշխարհներ
կընդգրկե:
Մահմեդ Էմին, բանաստեղծ

«...անհրաժեշտության դեպքում սեփական ձեռքերով կըկոտորեի բոլոր հայերին»:
Ահմեդ Ռիզա. երիտթուրք պարագլուխ

«Կարսն իմն է,
Էրզրումն իմն է, Երզնկան
իմն է.
Թուրք եմ
Երանի ինձ»:
Թուրքական մանկական երգ

«Առանց խղճահարության սպանել 1—90 տարեկան բոլորին, բայց ոչ քաղաքներում և ոչ ժողովրդի ներկայությամբ»:
Երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի գաղտնի նիստի որոշումը

«Ուշ թե շուտ Թուրքիայի բոլոր հպատակները թուրքացվելու են... Այս նպատակն անհնար է իրականացնել համոզելու միջոցով: Այն պետք է իրականացնել զենքի ուժով»:
Երիտթուրքերի Սալոնիկի 1911 թ. համաժողովի որոշումից

«Իթթիհադի կենտկոմի համար բուլղարները, սերբերը, հայերը և հույները թշնամիներ են, իսկ արաբները, ալբանացիները և քրդերը՝ դավաճաններ»:
Ահմեդ Քարան, թուրք պատմաբան

«Նախ կսպանենք հայերին, ապա քրդերին»:
Թուրք ծառայող

«Օղուզները, թաթարները, կիրգիզները, ուզբեկները, յակութները ստեղծել են միմյանցից տարբեր մշակույթներ: Ոչ աչքերի ու մազերի գույնը, ոչ գանգի ձևը չեն կարող ապացույց հանդիսանալ նրանց էթնիկական ընդհանրության համար: Այսօրվա թուրանականների գործունեությունը կարելի է համեմատել անպարարի փորձի հետ՝ ոգիներ կանչել ու նրանց հետ խոսել»:
Ալի Ջիհան, սոցիոլոգ

(Շարունակությունը՝ 6-րդ էջում)

Վարազ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ. 1915

Արյունոտ նախերգանք

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

թյունների հետ: Բուլղար հեղինակը բացահայտորեն դատապարտում է միջազգային դիվանագիտությանը, որը հորդորում է մակեդոնացիներին «հանգիստ մնալ», օրերից մի օր բարվոք, բախտավոր կյանքով ապրելու սին պատրանքներով, չնայած, հավաստում է բուլղար հեղինակը, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը «ուզում է Մակեդոնիայից երկրորդ Հայաստան «ստեղծել»:

•°•

1896-ին Արևմտյան Հայաստանում և Կ. Պոլսում հայերի հալածանքներն ու մասսայական ջարդերը դեռ չէին դադարել, Բուլղարիայում լույս տեսավ Դ. Սպիրովի «Հայաստանը և սուլթան Աբդուլ Համիդը» երկրորդ գիրքը, որը հրատարակվեց 1897-ին՝ Սոֆիայում: Այն նվիրված էր Կ. Պոլսում, Սասունում և պատմական Հայաստանի այլ հայաշատ վայրերում հայկական ջարդերի ու հալածանքների նկարագրությանը: Հանգամանքների բերումով, Սպիրովը ականատեսն ու վկան է եղել Կ. Պոլսում կատարվող աղետալի դեպքերին: Իր ուսումնասիրության մեջ նա հաճախ է հենվում իր ազգակիցների և օտար ականատեսների վկայությունների վրա:

Հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է նաև 1893—1894 թթ. Սասունում, Մուշում, Տալվորիկում, Սեմալում, Շատախում, Շենիկում, Գելիեգուզանում և Անդոկ լեռան բարձունքներին ապաստանած հայ գյուղացիության ինքնապաշտպանական կռիվներին, հիշատակելով նաև այդ շարժումների կազմակերպիչներից մի քանիսի անունները, այդ թվում Միհրան Տամատյանի, Մարգար վարժապետ Ամրոյանի, հայդուկապետ Գևորգ Չաուշի և այլ նվիրյալների անունները: Այս և նման տեղեկությունների զգալի մասը Սպիրովը քաղել է Լոնդոնի «Դեյլի թելեգրաֆ» թերթից, որի թղթակիցը՝ իռլանդացի հրապարակախոս Էմիլ Դիլոնը (1854—1933), չնայած օսմանյան կառավարության խստագույն արգելքներին, կարողացել է թափանցել այդ վտանգավոր վայրերը, ամիսներ ապրելով այնտեղ և ականատես եղել հայերի դիմադրական շարժմանը և դրան հաջորդած «ողբերգական դեպքերին»: Թերթի վկայությամբ նշված վայրերում սպանվել են ավելի քան 36.000 հայեր:

Սպիրովը զայրույթով է պատկերում 1896 թ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցող հայկական ջարդերի ու թալանի ցնցող տեսարանները, և վկայում, որ այդ դրամատիկական իրադարձությունները իրագործվել են թուրք ոստիկանության, բանակի սպաների ու զինվորների, ինչպես նաև կողոպուտով ու անառակությամբ զբաղվող հանցագործ տարրերի կողմից: Սպիրովը ջատագովում և արդարացնում է կոտորածների ընթացքում պոլսահայ որոշ հայրենասերների զինված դիմադրության հանդուգն գործողությունները: Անվանի հրապարակախոսը պատշաճ տեղ է հատկացրել նաև հայ հեղափոխականների կողմից Օտոմանյան բանկի բռնագրավման աղմկալի դեպքերին:

Սպիրովը վերլուծության է ենթարկում և դատապարտում թուրքական ցեղերի նողկալի վերաբերմունքը քաղաքակիրթ աշխարհի հանդեպ, նկատելով, որ թուրքերը ոչ մի հոգևոր կամ մշակութային արժեք չեն կարողացել կամ չեն ուզեցել յուրացնել՝ մնալով միշտ նույն բարբարոս ու վայրագ ցեղերը:

Հեռանկարում նս բուլղար հեղինակը թուրք ժողովրդի նկարագրի մեջ ոչ մի բարեփոխում կամ ազնվացում չի նկատում: Ըստ հեղինակի, ամենաքաղաքակրթված թուրքի էության մեջ ծանրորեն նըստած է կրոնական մոլեռանդության մոլագարության հասնող մրուրը, որն ամեն րոպե կարող է նրան մղել ծայրահեղ վայրագության ու անասելի դաժանության: Եվ որպես կենդանի օրինակ, Սպիրովը փորձում է բնութագրել Գլադստոնի բնորոշմամբ՝ «մեծ մարդասպանի», «արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի» անմարդկային, այլասերված ու արգահատելի կերպարը:

Բուլղար հեղինակը սուր քննադատության է ենթարկում մեծ պետությունների զայրացուցիչ անտարբերությունը հայ ժողովրդի դժնի ճակատագրի նկատմամբ, մերկացնելով ոչ միայն թուրքական դիվանագիտության զազրելի դավերը, այլև սուլթանին ակնհայտորեն հովանավորող եվրոպական միացյալ մեծ ուժերի քաղաքական խարդավանքները: Կ. Պոլսում և այլուր հայերի հանդեպ օրը ցերեկով կատարված հանցագործության առթիվ Սպիրովը անարգանքի սյունին է գամում «քաղաքակիրթ» Եվրոպային, որ թուրքերի նկատմամբ իր դիվանագիտական խաղերը ծրագրում և շահարկում է քաղաքական ու տնտեսական հեռանկարներով: Նա վրդովված գրում է. «— Դժբախտ հայ ժողովուրդ: Խայտառակություն և ամոթ այս դարին, որն ապրում ենք: Ծաղր ու ծանակ քաղաքակրթության համար: Խայտառակություն Եվրոպային, քանզի երկրի երեսից ոչնչացվում է մի ամբողջ ժողովուրդ, պատմականորեն ազնվական մի ժողովուրդ, որն առաջինն է ընդունել լույսն ու քրիստոնեությունը»:

Սպիրովի երկրորդ գիրքն ավարտվում է անգլիացի անվանի դիվանագետ Գլադստոնի «Հայաստանը և նրա վըշտերը» գրքի հեղինակ Ի. Հինդելին հղած նամակով, որտեղ բողոք է արտահայտվում 1876 թվականին բուլղարների նըկատմամբ և 1896-ին հայերի հանդեպ իրագործված առավել ծանրագույն կոտորածների դեմ, մարդասիրության կոչելով ողջ աշխարհի առաջադեմ մարդկությանը, որպեսզի օգնության ձեռք մեկնեն տանջահար հայ ժողովրդին:

Սպիրովի գիրքը հարցադրումների ու մեկնաբանությունների սրությամբ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն սուլթանի և օսմանյան կառավարության ոճրագործ քաղաքականությանը, և այլև եվրոպական մի շարք երկրների նվաստալի ու հովանավորչական միտումներին, մեծ աղմուկ բարձրացրեց Բուլղարիայում, ուստի բուլղար կառավարող շրջանները «նորին գերազանցություն սուլթանին» վիրավորանք հասցնելու պատրվակով, Սպիրովի գրքի նկատմամբ դատավարություն սարքեցին և հեղինակին դատապարտեցին վեցամսյա բանտարկության: Բուլղար ժողովրդի ազգային հեղափոխական ավանդների պաշտպան «Օսվոբոժդենիե» թերթն այս առթիվ գրում էր. «Դատապարտել Սպիրովին, միևնույն է, թե թքել անցյալի բուլղար ժողովրդի իդեալների վրա, ոտնատակ անել ազատության համար մարտնչող մեր հերոսների հիշատակը»:

Սպիրովի հակասուլթանական գրքերին, 1899 թ. վերջերին անմիջականորեն արձագանքում է բուլղար մեծ բանաստեղծ, «Հայեր» նշանավոր եղերերգության հեղինակ Պեյո Յավորովը:

Յավորովի «Հայերը» առաջին անգամ տպագրվել է «Միսըլ» հանդեսում, 1900 թըվականի մարտ-ապրիլյան միացյալ համարում:

«Հայերը» բաղկացած է 6 ութնյակից, որի չորրորդ ութնյակը հնչում է այսպես.

Երգո՞ւմ են նրանք... Ու նրանց
երգը ահե՞ղ է, վայրի՞,
Քանզի խոցվում են ոխից
վիրավոր սրտերը նրանց,
Քանզի խեղդվում է նրանց
զայրույթի ծուխը կատաղի,
Եվ արցունքները ժատ
քամվում են դեմքերի վրա.
Քանզի մաղձով են լցվում
սրտերը՝ սիրո փոխարեն,
Քանզի ուղեղում
բանականության լույսն է
մթագնում,
Քանզի աչքերում շանթեր կան
ցասման, ու քանզի նորեն
Հոգիների մեջ արյան վրեժն է
խելահեղ հառնում:

Թարգմ.՝ Ս. ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆԻ

1915 թ. Թուրքիայում, հայկական մեծ եղեռնից հետո, մի քանի տասնյակ հազարավոր տարագիր հայեր 1922 թ. գաղթում են արտերկրներ, այդ թվում նաև Բուլղարիա, որը հայկական խլյակների հանդեպ բարյացակամորեն բաց էր արել իր հյուրընկալ դըռները: Այստեղ ապաստանած հայերի թիվը հասնում է 40—50 հազարի: Շուտով հայ-բուլղարական հարաբերությունները այնքան են սերտանում, որ 1927 թ. Սոֆիայում հիմնադրվում է «Բուլղար-հայկական ընկերությունը», որի ատենապետն է ընտրվում բուլղար հնագետ-պատմաբան, պրոֆեսոր Գավրիլ Կացարովը: Վերջինս ընշանակալի ավանդ ունի հին աշխարհի, մասնավորապես Թրակիայի և Մակեդոնիայի հնագույն շրջանի պատմության ասպարեզում: Կացարովը մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև հայ ժողովրդի ծագման, հին և նորագույն շրջանի պատմության, նրա ողբերգական ճակատագրի, մասնավորապես Հայկական հարցի սկզբնավորման ու զարգացման գործընթացի վերաբերյալ:

1927-ին Բուլղարիայում լույս է տեսնում «Հայաստանը և Հայկական հարցը պատերազմից առաջ և հետո» ուսումնասիրությունը, որն ընդգրկված նյութի առնչակցությամբ վերագրվում է Գ. Կացարովի գրչին:

Հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի դառն ճակատագրի պատմությանը և փորձում է խորանալու հայ ազգի թշվառության պատմական ազդակների մեջ: Հեղինակի կարծիքով, Հայկական [illegible]

Սակայն 1878 թվականի Սան-Ստեֆանոյի և դրան հաջորդող Բեռլինի վեհաժողովի համապատասխանաբար 16 և 61-րդ հոդվածներով թուրքերի կողմից խոստացված բարենորոգչական խոստումները մեծ տերությունների տարաձայնությունների պատճառով մնացին ձայն բարբառո հանապատի: Ավելին, սուլթան Աբդուլ Համիդը և հետագայում երիտթուրքերը բարենորոգչական այս հուշագրին պատասխանեցին անմարդկային կոտորածներով:

Այս առնչությամբ գրքում վերակոչվում են առաջին աշխարհամարտի տարիների մեծ տերությունների պաշտոնական անձանց մեկնաբանությունները՝ Թուրքիայում հայերին ոչնչացնելու նպատակով սանձազերծված դժոխային վայրագությունների մասին: Սակայն մարդասիրական բնույթի այս ելույթները, ինչպես նաև հայերի համար Արևելյան Թուրքիայում և կամ Կիլիկիայում մի սեփական օջախ ստեղծելու համար դաշնակիցների առաջադրած խորհրդաժողովները անարձագանք մնացին:

Հայոց համատարած կոտորածների ժամանակ, Կացարովը առանձին ուշադրություն է նվիրում երբեմնի հայկական պետականության անբաժանելի մասը հանդիսացող, իսկ այժմ դեռևս ֆրանսիացիների ժամանակավոր հովանավորության տակ գտնվող Կիլիկիայի՝ անցյալի փառքի և հզորության մասին օտարերկրացիների ստացած տըպավորությունների վերաբերյալ:

«Այսօր Կիլիկիայում,— վըկայում են բազմաթիվ ֆրանսիացի սպաներ,— ամեն ինչ ապացուցում է, որ Կիլիկիան ամբողջովին հայկական է, քրիստոնեական: Քաղաքների, ամրոցների, դղյակների փառահեղ ավերակները և դեռ կանգուն մնացած կամ մզկիթների վերածված եկեղեցիները, վանքերը, նույնիսկ [illegible]

Կարո ՄԻՆԳԱՋՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, թեև դանդաղ, այնուհանդերձ, հաղթում է իր դժվարին, բայց և արդար, անխուսափելի ուղին: Արդ, հանրահայտ են Եվրախորհրդարանի կարևորագույն քաղաքական որոշումը, ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Ջ. Բուշի, ներկայիս նախագահ Բ. Քլինթոնի պաշտոնական հայտարարությունները ցեղասպանության սգո տարելիցների կապակցությամբ, որոնցում ցավակցություն են հայտնվում ողջ հայ ժողովրդին, և, իհարկե Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի Մեծ Եղեռնի 80-ամյա տարելիցի նախօրյակին ընդունած Հայոց ցեղասպանությունը հստակ ու միանշանակ դատապարտող պատմական կարևորագույն նշանակություն ունեցող որոշումը: Սակայն այդ համաշխարհային ասպարեզում դեռևս գործում են մեծ ու ազդեցիկ ուժեր, որոնք գերապատվություն տալով ռազմաքաղաքական բազմաթիվ գործոններին, եզակետ ունենալով հատկապես Թուրքիային պահելու իրենց ռազմավարական ուղեծրում, պաշտպանում են պաշտոնական Անկարայի տեսակետը և գնահատականը, դիմում գործել գործնական քայլերի՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը կասեցնելու, կամ մասնակիորեն խոչընդոտելու համար: Թերևս դյուրին է տույն հիմնադրույթը ապացուցելու համար բերել մի քանի պատմափաստեր, դրանցից սակայն մենք կհիշատակենք միայն ամենաակնհայտը, ամենանշանակալիցը, ամենաէականը: Խոսքը գնում է մոտ մի տասնամյակ առաջ ամերիկյան աչքի ընկնող սենատոր, հայտնի թուրքամետ Բերդի ու նրա կողմնակիցների կատաղի պայքարին, որի հետևանքով տապալվեց հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Սակայն ամերիկյան Ծերակույտում Բերդի կողմնակիցների հաջողությունը սենատոր Ռ. Դոուլի ու վերջինիս գաղափարակիցների նկատմամբ, որոնք հանդես էին գալիս հայոց Մեծ Եղեռնի միջազգային ճանաչման օգտին, նման էր Պյուրոսյան հաղթանակին: Նախ, Բերդը ստացավ ձայների չնչին մեծամասնություն, որը պերճախոս վկայում է Ծերակույտում Ցեղասպանության ճանաչման գործընթացում կատարված լուրջ տեղաշարժերի մասին:

Երկրորդ, թեև, անշուշտ, աներկբա է ԱՄՆ-ի քաղաքական գծի և դիրքորոշման վճռորոշ դերը միջազգային քաղաքական հիմնահարցերի քննարկման, ընդունման, առավել ևս լուծման համար, այնուհանդերձ, օրինաչափորեն շարունակվում է Մեծ Եղեռնի պաշտոնական ճանաչման գործընթացը: Իհարկե, պատմադիվանագիտական տեսանկյունից կարճամտություն կլինի թերագնահատել, առավել ևս լիովին անտեսել ամերիկյան քաղաքական կեցվածքը, քանզի հենց դրանով է նաև գերազանցապես պայմանավորված Թուրքիայի կառավարող շրջանների անհաշտ և կոշտ, անհանդուրժող ու ժխտողական դիրքորոշումը Հայոց Ցեղասպանության հիմնախնդրում: Նրանք քաջ պատկերացնում են, որ ԱՄՆ-ը, հիմք ընդունելով Հայաստանի Հանրապետության ու Թուրքիայի միջև եղած ուժերի հարաբերակցությունը միջազգային քաղաքական հաշվեկշռում և համաշխարհային ասպարեզում ընդհանրապես, եզակետ ունենալով հայ-ամերիկյան ու թուրք-ամերիկյան առնչությունների տեղը և նշանակությունը իր արտաքին քաղաքական ռազմավարության ու մարտավարության համակարգում, որպես կանոն նախապատվում է Թուրքիային, որը դիվանագիտական առումով և համենայնդեպս ներկայիս պատմաքաղաքական փուլում ինքնին հանդիսանում է և օրինաչափ: Թուրքիայի կառավարող շրջանների համար, իհարկե, դժվար չէ տեսնել և համոզվել, թե ինչպիսի զորեղ ուժ են ամերիկյան թուրքամետ սենատորները, որոնք կարողանում են ակտիվորեն ներգործել երկրի արտաքին քաղաքական գծի, թե մշակման և թե կենսագործման վրա: Ահա ինչու Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի բոլոր քննարկումների ընթացքում թուրքական բազմաթիվ էմիսարներ, տառացիորեն գործելով մաքիավելյան սկզբունքով, կանգ չէին առնում խորության առաջ ու իրենց հատուկ՝ կեղտոտ ու ստոր միջոցներով, ձգտում ինչ գնով էլ լինի՝ հասնել հետապնդած նպատակին:

Սենատոր Բերդը թուրքերից ստացավ շնորհակալական շատ նամակներ, իսկ Թուրքիայի ղեկավարությունը նրան նույնիսկ հրավիրեց այցելել իրենց երկիր: Այդ նամակներում շնորհակալություն էր հայտնվում թուրքամետ սենատորին. չէ որ նրա ջանքերով թաքցվում էր հանրահայտ ճշմարտությունը, ձախողվում ճշմարտության հաղթանակը, իսկ արդարացի դատապարտումից ու անխուսափելի փոխհատուցումից խուսափում էին միջազգային բնույթի հանցագործները և նրանց իրավահաջորդ պաշտպանները: Այս ամենը նույնքան կեղծ է ու շողոքորթ, որքան թուրք վայ պատմաբանների «փաստարկները», թե իբր օսմանյան կայսրությունում ոչ մի ցեղասպանություն էլ չի եղել, իսկ օրթոդոքս խեղաթյուրողները հասել են այնտեղ, որ նույնիսկ «պնդում» են, թե իբր ոչ թե թուրքերն են կոտորել հայերին... այլ ուղիղ հակառակը՝ հայերն են սպանել թուրքերին: Եթե ԱՄՆ-ի ազդեցիկ ուժերին, այնուամենայնիվ, հաջողվել է թեկուզ և խախուտ հենքի վրա դեռևս շրջափակել Հայոց Ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչումը, ապա այն եղավ ոչ միայն թուրքական ոճրագործությունները արդ սրբագործող թուրք պետական գործիչների ու դիվանագիտության ստոր աշխատանքի, քարոզչության և շանտաժի հետևանք, դրան աներկբայորեն նպաստում էր միջազգային քաղաքական բարդ կյանքը, լաբիրինթոսային քաղաքական իրադրությունը և մթնոլորտը: Սա է պատմաքաղաքական խնդրությունը, հետևաբար և մինչև ե՞րբ պետք է դիվանագիտական սառը հաշվարկները և քաղաքական կոնյունկտուրան խափանքը դառնան պատմական ճշմարտության ազնիվ ճանապարհին, ողբերգություններ «ընծայեն», աղաղակող անարդարություններ պարգևեն փոքրաթիվ ժողովուրդներին:

Միջազգային հանրության հասարակական կազմակերպությունների (խաղաղասեր ուժերի համաշխարհային վեհաժողովը, եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը, Եվրոխորհրդարանը, ժողովուրդների մշտական դատարանը), հատկապես մի քանի պետությունների կողմից (Արգենտինա, Ուրուգվայ, Կիպրոս, Ռուսաստան, Հունաստան, Լիբանան, Ֆրանսիա) Հայոց Ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչումը և դատապարտումը, նրա ներկայիս գործընթացը ոչ միայն սոսկ անկեղծ հարգանքի տուրք է անմեղ նահատակների հիշատակին, այլև շարունակությունն այն մարդասիրական մեծ ու անհավասար պայքարի, որ ընկեսցին Մեծ եղեռնի պահից այնպիսի նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներ, դիվանագետներ, բանաստեղծներ, գրողներ՝ ինչպիսիք են. գերմանացիներ Յո. Լեփսիուսը, Ա. Վեգները, ամերիկացիներ Գիբոնսը, Հ. Մորգենթաուն, ռուսներ Վ. Բրյուսովը, Ե. Վեսելովսկին, Ա. Գորոդեցկին, նորվեգացի Ֆ. Նանսենը, անգլիացի Ա. Թոյնբին և շատ ու շատ մեծագույն դեմքեր և մարդասեր հսկաներ, այն իրատես մտայնությամբ, որպեսզի համաշխարհային հանրությունից մեկընդմիշտ վերացվեն նման ոճրագործությունները...

Հատված Մ. Մուրադյանի «Հայկական հարցը և ռուսական հասարակական-քաղաքական ու պատմագիտական միտքը» գրքից:

Թլկատինցի ուսուցիչներ և աշակերտներ 1909-ին: 1915-ին նրանք նահատակվեցին:

Շապին Գարահիսարը 1915-ի նախօրյակին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

ՄՈՏԱՎՈՐ ՀԱՇՎԱՐԿ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ 1915—1919 ԹԹ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՐԱԾ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍՆԵՐԻ

Հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասների մոտավոր հաշվեկշիռը կազմվել է Հայ Ազգային պատվիրակության (նախագահ՝ Պողոս Նուբար) և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության (նախագահ՝ Ա. Ահարոնյան) կողմից և համատեղ ստորագրությամբ, որպես հուշագիր ներկայացվել է 1919 թ. Փարիզում հրավիրված Խաղաղության Վեհաժողովին:

Հաշվեկշիռը կազմված է յուրաքանչյուր հայ ընտանիքին հասցված վնասի հաշվարկով, մինչպատերազմյան կամ հին գների միջին արժեքի և 1919 թ. գործող գների միջին արժեքի չափով. ֆրանսիական դրամանիշի՝ ֆրանկի արտահայտությամբ:

Պատվիրակությունների կողմից ներկայացված հաշվեկշիռը բաղկացած է երկու մասից և հիմնականում նպատակ էր հետապնդում հատկացումների և հատուցումների պայմանով վերականգնել հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասները:

Հաշվեկշռի առաջին բաժինը վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնակվող հայ ազգաբնակչության վնասների հաշվարկներին:

Պատվիրակությունները, ներկայացված հաշվեկշռի բնագրի առաջին՝ Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող մասում, անհրաժեշտ են համարել նախապես նշել երեք կարևոր հանգամանքներ.

1. Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում որևէ մեկ այլ երկրում չիրագործվեցին հրդեհելու, ավերելու, կողոպտելու այնքան մեծ գործողություններ, ինչպիսիք եղան Հայաստանում, որտեղ հետևողականորեն գործադրվեցին բնակչության բնաջնջման պաշտոնական գործողություններ:

2. Մեկ այլ երկրում, եթե բնակչության մեկ մասին պաշտոնական թույլտվություն և ամբողջական ազատություն տրվեց մյուս մասին ոչնչացնելու և կողոպտելու համար, ապա Հայաստանում թուրքական կառավարությունը թուրքերին և քրդերին ազատ գործելու թույլտվություն և հնարավորություն տվեց:

3. Վերջապես, ավերածությունների ենթարկված և ոչ մի երկիր ու տարածք այնպիսի դժվարությունների առաջ չընկանգնեց, ինչպիսին Հայաստանն էր. իր աշխարհագրական դիրքի, հաղորդակցության միջոցների պակասության պատճառով, Հայաստանը չէր կարող իրականացնել ամբողջովին կործանված ու ավերված երկրի վերաշինության ու վերականգնման գործը:

Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված հաշվեկշռի ներածական բաժնում առաջին անգամ փորձ է կատարվում պաշտոնապես տեղեկացնել պատերազմի մասնակից բոլոր պետություններին, թե պատերազմի չորս տարիների ընթացքում ինչպիսի փոփոխություն է կրել օսմանյան Թուրքիայի տարածքում բնակվող հայ ազգաբնակչության թվակազմը: Ըստ այդ տեղեկատվության, 1914 թ. օսմանյան կայսրությունում հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 2026000 մարդ:

Այդ ընդհանուր թվից առանձնացվում է Կոստանդնուպոլսից, Զմյուռնիայից և մի քանի այլ շրջաններից չտեղահանված 226000 հայերի թիվը, իսկ մնացյալ 1800000 հայերը ոչնչացան, տեղահանվեցին ու ապաստան գտան Եվրոպայում և Կովկասում, լքելով իրենց տները և ունեցվածքը:

Վիճակագրական հաշվարկների համաձայն, 1800000 հայերը կազմում էին 360000 ընտանիքներ, որոնց մեկ քառորդը, կամ 90000 ընտանիք բնակվում էր քաղաքներում, իսկ մնացած 270000-ը՝ գավառներում:

Ստորև ներկայացնում ենք հայ ժողովրդի կրած վնասների մոտավոր հաշվեկշռի գլխավոր հաշվարկները:

1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ)

Ա. Գավառների բնակչության կրած վնասները	1914 թ. գներ	1919 թ. գներ
1. ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐ (տներ, ագարակներ, մթերանոցներ, ջրաղացներ, անտառներ, այգիներ, թթենիի տնկարաններ)— մեկ ընտանիք	475	2850
2. ԿԱՀԿԱՐԱՍԻ (Կարասի, հագուստեղեն և գոհարեղեն, գույք)— մեկ ընտանիք	600	3000
3. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ (արոր, սայլ և կառք)— մեկ ընտանիք	300	1500
4. ՄԵԿԱՄՅԱ ՀՈՒՆՁՔԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏ— մեկ ընտանիք	338	338

(հաշվարկը կատարվել է Թուրքիայի Երեսփոխանական ժողովի 1911 թ. տարեկան պաշտոնական հաղորդագրությունում տեղ գտած վիճակագրու- հայկական վեց նահանգների թյան համաձայն, ըստ որի՝ բնակչության կողմից վճարված տուրքը՝ տասանորդը կազմել էր 992583 թուրքական ոսկի: Ըստ հաշվարկի, յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի մեկամյա հունձքի արժեքը կազմել է 1488 դահեկան կամ 338 ֆրանկ):

(Շարունակությունը՝ 7-րդ էջում)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԿ ԱՅԼ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1986 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Թուրքիայի պետական անվտանգության մարմինները ձերբակալեցին Հիլդա Հուլյա Փոթուօղլուին, «ազգային զգացմունքները թուլացնելու կամ ոչնչացնելու մտադրությամբ պրոպագանդա վարելու համար»: Ստամբուլի պետական անվտանգության մեղադրողը նրա կատարած մեղքի համար պահանջեց խիստ պատիժ՝ յոթ ու կեսից մինչև տասնհինգ տարվա ազատազրկում:

Փոթուօղլու մեղքն այն էր, որ նա խմբագրել էր Բրիտանական հանրագիտարանի թուրքական հրատարակությունը: Հրատարակությունում ընդգրկվել էր հետևյալ բովանդակությամբ տողատակ.

«Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում իշխում էր Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը»:

Այս հայտարարությունը կարող է անմեղ հնչել անգլիացի ընթերցողի համար, բայց թուրքերի համար այն ամենացավոտ հարցն է, որ կապված է հայերի հետ:

Թուրքիան մի պետություն է, որ վախենում է իր վիճակի անցյալից: Այն հարցը, թե որքան հայեր էին առաջ ապրում Անատոլիայում, արդյոք նրանք երբևէ եղել են անկախ և, մասնավորապես, թե ինչ պատահեց նրանց 1915 թ. եղեռնի ժամանակ՝ այս ամենը թուրք գիտնականների համար մի ընդարձակ ասպարեզ է, որում նրանք պաշտպանում են մի տեսակետ, որ ծայրահեղորեն տարբերվում է ողջ աշխարհում ընդունվածից: Հակադրման կենտրոնում հայերի այն հայտարարություններն է, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մեկ ու կես միլիոն հայ է ոչնչացվել տեղահանության ժամանակ: Թուրքերի կարծիքով, հայերի հայտարարությունը խիստ չափազանցված է և մեծ վնաս է հասցնում ներկայիս թուրքական հանրապետությանը: Ըստ մեղադրողի, Փոթուօղլուն Հանրագիտարանում աղճատել է պատմական իրողությունը՝ այն էլ՝ քաղաքական նուրբ հարցի վերաբերյալ:

Բրիտանական Հանրագիտարանը վիրավորական դիտվող առաջին հրատարակությունը չէ: 1981 թ. թուրք պատասխանատու մարմինները բռնագրավեցին Բրիտանական հնագիտական ինստիտուտի հրատարակած «Անկարա 50» ուղեցույց-գիրքը: Նկատել էին, որ գրքում տեղ է գտել մի քարտեզ, որտեղ նշված են Փոքր Ասիայի հռոմեական գաղութները, որոնց թվում Հայաստանը: Ուղեցույցը անմիջապես ավելացավ այլ արգելված գրքերի ցուցակին, մի շարք այլ գրքերի հետ, որոնցից են «Համաշխարհային պատմության «Թայմզի» ատլասը և «Նեշընըլ Ջեոգրաֆիկ»-ի Աշխարհի քարտեզը: 1973 թվականից գրաքննությունը ավելի է սաստկացել այն բոլոր հարցերում, որ կապված են հայերի հետ: Պատճառն այն է, որ Հայկական հարցը նորից միջազգային բեմ ելավ: Հայաստանի ազատագրության գաղտնի բանակը՝ ԱՍԱԼԱ-ն, 1970—80-ական թթ. սկսեց ուշադրություն գրավել թուրքերի՝ հիմնականում դիվանագետների ու պաշտոնյաների դեմ ուղղված 45 ահաբեկչական հարձակումներով:

Դրա հետևանքով առաջացած հասարակական ակտիվության շնորհիվ, Հայկական ցեղասպանության հարցը նորից հայտնվեց օրակարգում: Սրա ծայրակետը հանդիսացավ 1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրոպական Պառլամենտի ընդունած Հայկական բանաձևը, որն ընդունեց, որ Հայկական հարցը պետք է իր տեղը գտնի Թուրքիայի ու Եվրոպական Միության անդամ երկրների հասարակության միջև հարաբերությունների սահմաններում... Ներկայիս Թուրքիայի կառավարության ցեղասպանության փաստի ժխտումը... անանցանելի արգելք է Թուրքիայի Եվրոպական Միության անդամ դառնալու հարցում:

Թուրքերը պատասխանեցին, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ սպանվել են ոչ միայն շատ հայեր, այլ և շատ թուրքեր: Ըստ թուրքերի, հայերը համագործակցել են ռուսների հետ, և թուրքերն ընդամենը ինքնապաշտպանությամբ են զբաղվել: Եթե տարագրման ժամանակ ծայրահեղություններ են եղել, ապա հայերն էլ են մեղավոր եղել:

1986 թ. այս ամենը ապացուցելու համար, Էրզրումի համալսարանը այնտեղ հասավ, որ քանդել-հանել տվեց մի քանի հարյուր թուրքերի դիակներ, որոնք, ըստ նրա, այս ամենի զոհն էին: Թուրքիայի պրեզիդենտ Քենան Էվրենը Էրզրումում բացեց մի մշտական գործող սրահ:

Այս ամենը, իհարկե, հակակշիռ չէ հայերի նյութական ժառանգությանը Թուրքիայում՝ մինչև օրս Արևելյան Անատոլիայում մեկ ցրված հարյուրավոր գերեզմաններին ու եկեղեցիներին: Թուրքիայում աշխատող օտարերկրյա հնագետները նշում են, որ շատ դժվար է հայկական հուշարձաններ գտնելը, և որ խիստ նրբանկատություն է պահանջվում արևելյան Թուրքիայի պատմությունը քննարկելիս: Ըստ մի բրիտանական հետազոտողի, «անհնարին է հայերի վերաբերյալ աշխատանք վարելը: Պաշտոնապես նրանք գոյություն չունեն և երբեք չեն ունեցել: Եթե փորձում ես փորել որևէ հայկական հնագիտական տեղանք, քեզ ետ են պահում, եթե անում ես դա առանց թույլտվության, քեզ պատժում են»: Այս ճշմարիտ լինելը լավագույնս ապացուցվեց 1975 թ., երբ Ֆրանսիայի ծանոթ հնագետ Թիերին ձերբակալվեց Վանի մոտ գտնվող մի հայկական եկեղեցու հատակագծման ժամանակ: Նրան ոստիկանատուն էին տարել, որտեղ երեք օր ու գիշեր ենթարկել էին դաժան հարցաքննության: Նա ազատվել էր երաշխավորությամբ և հաջողել էր դուրս պրծնել երկրից: Նման պատահարների վախը սահմանափակում է հայկական հուշարձանների հետազոտությունը: 1965 թվականին հայտարարվեց, որ սկսվել էր ամենամեծ հիդրոէլեկտրակայանի շինարարությունը Քեբանի ամբարտակի վրա, երկրի հարավ-արևելքում Էլազիգի մոտ:

Ստեղծվելիք արհեստական լիճը սպառնում էր մի շարք կարևոր պատմական հուշարձանների գոյությանը, որոնց թվում երկու հայկական եկեղեցի, որոնցից մեկում տասներորդ դարի որմնանկարներ կային:

Արևելյան Թուրքիայի մյուս հայկական եկեղեցիների բախտը ևս չի բերել: Ըստ Կոստանդնուպոլսի հայկական պատրիարքարանի ոչ լրիվ ցուցակի, 1914 թ. կար 210 վանք, 700 վանական եկեղեցի, 1639 ծխական եկեղեցի, ընդամենը՝ 2.549 եկեղեցական միություն: 1974 թ. 913 կառույցների զննումը, որոնք հայտնի էին այն ժամանակ, ցույց տվեց, որ 464-ը լիովին անհետացել են, 252-ը ավերակ են և միայն 197-ն են, որ դեռ ինչ-որ կերպ կանգնած են: Վերջին տասնամյակի ընթացքում մի շարք նոր հայտնագործություններ են կատարվել, բայց մյուսների վիճակը անընդհատ վատթարանում է: Շատերը, որ դեռ կանգնած էին 1974-ին, սկսել են փուլ գալ, իսկ մի շարք խիստ կարևոր կառույցներ փլվել են ու վերացել:

Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում թուրքերը հասկացել են, թե ինչ մեծ տուրիստական հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենցից երկրի բազմաթիվ մզկիթները, ամրոցներն ու քարավանատները, որոնք էլ վերականգնեցին:

Այս ամենը չի տարածվում, սակայն, հայկական եկեղեցիների վրա: Վանա լճի հռչակավոր Ախթամար վանքում, ուր զբոսաշրջիկներ շատ են հաճախում, վերջապես պահակ է նշանակվել, բայց սա էլ չի կանգնեցրել հուշարձանի քայքայումը: Հինավուրց քանդակներից հինգը, այդ թվում և Ադամի ու Եվայի հռչակավոր քանդակը, ոչնչացվել են պահակի նշանակումից հետո: Շինության որևէ մաս ամրացնելու կամ վերականգնելու ոչ մի փորձ չի արվել:

Հայկական ավերակների այսօրվա վիճակը որևէ կործանարար աղետի հետևանք չէ. դրանց վնասել են տեղի գյուղացիները, որոնք ոսկի են փնտրել: Հայկական ոսկու առասպելը, որի շեղջերը իբր հողի տակ են թաղվել «տեղահանությունից» առաջ, թուրքական էլդորադոն է, որին անհերքելի հավատում է Թուրքիայի գյուղացիների մեծ մասը: Շատ այլ շինություններ վնասվել են երկրաշարժից, իսկ Թուրքիայի բնակչության խիստ աճը հանգեցրել է շինանյութերի պահանջի, որի պակասը լրացվում է եկեղեցիների հաշվին: Պակասը լրացրել են ճանապարհաշինական ու հասարակական աշխատանքները: Թորթումից դեպի հյուսիս գտնվող եկեղեցիների որմնանկարները ուսումնասիրող մի գիտնական մի օր տեսավ, որ երեխաները քարեր էին շպրտում նրա թանկարժեք որմնանկարների վրա, որպեսզի քանդեն դրանք և օգտագործեն դպրոցում: Ալ կարմիր ներկը լուծում էին ու օգտագործում որպես թանաք, իսկ սպիտակը՝ որպես գրատախտակի կավիճ:

Այսու, շատ գիտնականներ Թուրքիայում հայկական եկեղեցիների վիճակը համարում են աղետալի: Երուսաղեմի Հայկական թանգարանի վարիչ Ջորջ Հինթլյանը ուշադիր հետևում է այս ընթացքին և համոզված է, որ այն պատահական չէ:

«Եկեղեցիների կործանումը կարող եք վերագրել երկրաշարժերի, գողերի, քրդերի, իսլամական ֆունդամենտալիստների, աշխարհականների, կամ այն ամենին, ինչ կկամենաք մեղադրել,— ասում է նա,— վերջնական արդյունքը նույնը կլինի: Ամեն տարի մի հերթական հայկական եկեղեցի է անհայտանում, և Թուրքիայի պատասխանատու անձանց սա միայն հաճույք է պատճառել: Նրանք փոխել են արևելյան Անատոլիայի հայկական գյուղերի անունները: Մնացել են միայն եկեղեցիները: 2000 թվականին արդեն ոչինչ չի վկայի, թե Թուրքիայում երբևէ հայեր են եղել: Մենք պատմական առասպելի կվերածվենք»:

Հինթլյանը նշում է նաև, որ այդ նույն ժամանակահատվածում ոչ մի խոշոր մահմեդական հուշարձան չի կործանվել:

«Ինչո՞ւ են այս «երկրաշարժերը» այսքան ընտրողաբար գործում»,— հարցնում է նա:

Դժվար է հիմնավորել այն մեղադրանքը, թե թուրքերը պայթեցնում են եկեղեցիները: Վկաները տեղի գյուղացիներ են, իսկ կործանումից հետո դժվար է որոշել, թե ինչի հետևանք է դա. պայթուցիկի, թե՞ երկրաշարժի:

Եվ սակայն, կան սակավ, բայց հիմնավորված փաստաթղթեր, որոնք արժանի են ուշադրության: Ամենանշանավորը ԽՍՀՄ սահմանի մոտ, Կարսից հարավ-արևելք գտնվող Խծկոնքի օրինակն է: Դարասկզբին արված լուսանկարներում տեսնում ենք հինգ եկեղեցիներից կազմված մի գեղեցիկ խումբ: Կոտորածներից հետո շրջանը փակվեց այցելուների համար՝ մինչև 1960-ականների վերջը: Երբ գիտնականները վերադարձան, միայն մի կանգուն եկեղեցի էր մնացել: Գյուղացիները պատմեցին, որ սահմանապահներ են եղել այնտեղ՝ պայթուցիկ նյութերով: Լավագույն վկայությունը կանգուն մնացած շինությունն է. գմբեթներին ձեռք չի տրված, բայց պատերը դեպի դուրս պայթեցված են: Չորս փոքր եկեղեցիները հողին են հավասարեցվել, իսկ քարերը տարել են: Սա ոչ մի դեպքում չէր կարող երկրաշարժ անել:

Մեկ այլ հետաքրքրական օրինակ է Թորթումից հյուսիս գտնվող Օշկ վանքը: Գյուղի տանուտերը պատմեց պր-ն Թիերիին, որ մի պաշտոնավոր անձ էր ժամանել Էրզրումից՝ 1985 թվականին և օգնություն էր խնդրել՝ եկեղեցին քանդելու համար: Տանուտերը մերժել էր, ասելով, թե գյուղացիները այն օգտագործում են որպես ավտոտնակ, ամբար, ախոռ ու ֆուտբոլի դարպաս:

Այս վկայությունը հաստատում է մեկ այլ պատմություն, որ պատմել է եվրոպացի մի գյուղատնտես: Էրզրումից ժամանած պաշտոնավոր անձինք, որ ժամանել էին գյուղ նախորդ ամիս, ջարդել էին դռները:

«ԴԸ ԻՆԴԵՓԵՆԴԸՆՏ ՄԵԳԸԶԻՆ»
18 մարտի, 1989 թ.
Անգլերենից թարգմանեց՝ Անահիտ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ

ՈՒԻՆՍՏՈՆ ՉԵՐՉԻԼ

1915 թ. թուրքական կառավարությունը սկսեց Փոքր Ասիայում ապրող հայերի նկատմամբ անխնա զանգվածային կոտորածի ու տեղահանությունների քաղաքականություն վարել: 300 կամ 400 հազար տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ փախան ռուսական տարածք, մասամբ էլ Պարսկաստան ու Միջագետք: Բայց Փոքր Ասիան այնպես հիմնավորապես մաքրվեց հայ տարրից, որքան որ հնարավոր էր դրան հասնել նմանօրինակ միջոցներով, որոնք իրագործվում էին ամենալայն ընդգրկումով: Մոտավոր հաշվումներով, այդ բռնացումներին ենթարկվեցին 1,5 միլիոն հայեր, որոնց կեսից ավելին զոհվեց: Ոչ մի կասկած չկա, որ այդ ոճրագործությունը մտահղացվել ու իրականացվել էր քաղաքական շարժառիթներով...

Հայերի տառապանքն ու Եվրոպան

Գերմանացի նշանավոր քաղաքագետ, սոցիալ-դեմոկրատ Էդուարդ ԲԵՌՆՇՏԱՅՆԸ (1850—1932) 1902 թ. հունիսի 26-ին Բեռլինում կարդացել է «Հայերի տառապանքն ու Եվրոպան» (հրատարակվել է 1906 թ.) դասախոսությունը, որով մասնավորապես բացահայտել է եվրոպական պետությունների վերաբերմունքն ու թուրքերի վարած քաղաքականությունը Թուրքահայաստանի նկատմամբ Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերից հետո:

Այն ժողովուրդը, որի պատմությունը կամ, մանավանդ, տառապանքը և ճակատագիրը զբաղեցնելու է մեզ այսօր, ապրում է մեզանից շատ հեռու, միջազգային մեծ ուղիներից կտրված, և համեմատաբար մինչև վերջերս շատերը չգիտեին նրա գոյության մասին: Ինկարպես որ շատ քչերին է հայտնի եղել հայ ժողովրդի կյանքը և այն պայմանները, որոնց մեջ նա շարունակում էր պահպանել իր գոյությունը: Միայն մի քանի աշխարհագիրներ և պատմագիրներ էին հետաքրքրվում նրանց պատմությամբ, ինչպես նաև նրանք, ովքեր առհասարակ զբաղվում էին ընդհանուր քաղաքականությամբ:

Գերմանական պատմության վատ կողմն այն է, որ աշխարհակալի իր դիրքը նրան ստիպել է հաղթվողներին ձեռքի տակ պահել՝ երբեք գերմանացի ժողովրդին թույլ չտալով հասկանալ իր թուն ազատության արժեքը: Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը ազատագրել են ժողովուրդներ: Ռուսաստանը ի պատիվ իր պատմության, ուներ ժողովուրդներ, որ երախտապարտ են նրան ասելու. «Մեր ազատությամբ քեզ ենք պարտական»: Մենք գերմանացիներս, ի՞նչ կարող ենք ցույց տալ մյուս ազգերի արժեքների համեմատ: Ունե՞նք մի այնպիսի քաղաքական գործ, որով կարողանանք հպարտանալ:

Հայկական հարցը հարմար առիթ է խոսելու ի նպաստ մի ժողովրդի, որի դեմ շարունակվում է վայրի բնաջնջումը: Հուսով եմ, որ այսօր ձեզնից յուրաքանչյուրը պիտի զգա, որ կա օգնության կարիքը, և հարկավոր է վերջ դնել Թուրքիայի անարգ վարչությանը: Ոչինչ չպետք է խեղդի մեր ձայնը:

Խոսքս մի փոքր ժողովրդի մասին է, որը մեզնից հեռու է գտնվում, և որի մեծամասնությունը քաղաքակրթության մեջ այնքան էլ առաջադեմ չէ՝ նրանց ճնշող լծի հետևանքով: Սակայն դա պատճառ չէ մեզ և, մանավանդ, այս պահին նրանց համար, ովքեր պատկանում են սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցությանը, որպեսզի չարտահայտենք մեր համակրանքը:

Սոցիալ-դեմոկրատները կռվի համար որպես նշանաբան ընտրել են քրիստոնեության հիմնադրի այն խոսքը, որ ասաց իր առաքյալներին. «Իսկապես, իսկապես եմ ձեզ ասում, մինչև որ այս փոքրերից մեկին չծառայեք, ինձ ծառայած չեք լինի»: Այս հիանալի սկզբունքը դուք կգտնեք նորագույն քաղաքակրթության այն մեծ և ճշմարիտ մարդասիրական շարժման մեջ, որ է ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը:

1793 թ. մարդու իրավունքների հռչակագրում կա հետևյալ հոդվածը. որևէ հասարակության դեմ եղեռն է համարվում այն, երբ նրա անդամներից մեկի դեմ բռնություն է բանեցվում: Այս իմաստով, մենք այսօր ասում ենք՝ մարդկության և ազգերի դեմ ոճիր է՝ հարստահարել և ճնշել քաղաքակրթության ընդունակ մի ազգ: Եթե զոհված ժողովուրդը մեզանից հեռու է, հուժկու բողոքներ բարձրացնենք, որ մինչև Բարձր Դուռ լսվի և հզոր արձագանք գտնի կայսրության նախարարապետի մոտ: Պետք է վերջ դնել Թուրքիայի անարգ կառավարությանը, ձեռք մեկնել հայերին և երկրի երեսից ջնջել սուլթանական հալա...քները: Այս պատճառով խնդրում եմ ձեզ, որ բողոքի որոշման հավանությունը տաք և վավերացնեք (երկարատև և բուռն ծափահարություններ):

•°•

Հետևյալ որոշումը, մեկ ձայնով պակաս, միաձայն ընդունվեց ժողովի կողմից:

Ժողովը հայտարարում է.

Թուրքահայ ժողովրդի տառապանքները, իր անկախության պայքարը կառավարության գործակալների կամայականության դեմ, իր ինքնապաշտպանությունը ընդդեմ կիսաքաղաքակիրթ լեռնականների անգութ քարբարոսությունների, պահանջում են բոլոր ազատասեր մարդկանց համակրանքը և, մանավանդ, քաղաքակիրթ աշխարհի բարոյական աջակցությունը, նրանց նկատմամբ, ովքեր կռվում են իրենց ազատագրության համար:

Ժողովը հայտնում է իր նողկանքը այն արյունահեղ ջարդերի համար, որոնց ասպարեզը այս վերջին տարիներին եղավ Հայաստանը և որոնք դեռ շարունակվում են: Ժողովը այդ սոսկալի անգթությունների պատասխանատվությունը նախ սուլթանի կառավարության վրա է դնում, ապա և՝ հավասարապես, մեծ պետությունների կառավարությունների վրա, որոնք 1878 թ. Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն հանձն առան հսկելու հաստատված մի շարք միջոցառումներ և պիտի երաշխավորեին կյանքի գոյության որոշակի պայմանների ապահովությունը Հայաստանում:

Հայկական հարց. հետադարձ հայացք

Լինում են հարցեր, որոնք, առաջին հայացքից, թվում է, թե, լուծվելու կարիքը չունեն: Սակայն հետո պարզվում է, որ դա այդպես չէ: Ու ծնվում է պարադոքսը՝ «Հայկական հարց». խնդիր, որը արդեն երկար տարիներ այնքան է խճճվել, որ աշխարհը, ցավոք, լուծել չի ուզում: Լուծում պահանջող այս հարցը, իր «ամենատաք» վիճակում 1921 թվականին Մոսկվայում կրկին արծարծվեց: Արդյունքում՝ ըստ էության ոչինչ...

1999 թվականի մարտի 18-ին ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի և Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի կենտրոնը հետադարձ հայացք նետեցին 1921 թ. խորհրդային-թուրքական մոսկովյան պայմանագրի վրա: Սա, այս պայմանագիրը գիտական տեսանկյունից գնահատելու փորձերից մեկն էր: Բացման խոսք ասաց պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն և Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի կենտրոնի տնօրեն):

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Ռ. Վ. Ղազանչյանը իր ելույթում նկարագրեց խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը՝ նորահայտ փաստաթղթերի լույսի ներքո:

Խորհրդա-թուրքական բանակցությունները գնահատվել են նաև թուրք դիվանագետների կողմից: 1928 թվականի այդ տխրահռչակ պայմանագիրը ստորագրել են նաև երեք թուրք դիվանագետներ. Յուսուֆ Քեմալը, Ռըզա Նուրը, և Ալի Ֆուադը: Այս փաստը բավականին հանգամանորեն լուսաբանեց ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի թուրքագիտական ուսումնասիրությունների ղեկավար, պատմական գիտ. թեկնածու Ռ. Ա. Սաֆրասյանը: Նրա ելույթում առանձնապես հետաքրքիր էին Ռըզա Նուրի հուշերին վերաբերվող փաստերը: Թուրք դիվանագետի այս մտքերը երկար ժամանակ փակ են եղել աշխարհի առաջ: Դրանց գրվելուց 25 տարի անց (ըստ հեղինակի դրած պայմանների), 1960 թվականին, առանց հրատարակելու իրավունքի, արխիվը բացել է իր դռները: Գործը կարևորվում է նրանով, որ վերը նշված երկու թուրք դիվանագետները Թուրքիայում պետական պաշտոններ են զբաղեցրել և իրենց հուշերում փորձել են խորհրդա-թուրքական այս բանակցությունները ներկայացնել թուրքամետ տեսանկյունից, իսկ Ռըզա Նուրը, լինելով մտավորական, ավելի անկողմնակալ է մեկնաբանել այս իրադարձությունը:

«1921 թվականի խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը. վերանայման փորձ» թեմայով հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Ս. Կորխմազյանը:

«Արևմտյան պատմագրությունը խորհրդա-թուրքական 1921 թ. պայմանագրի և Ղարաբաղյան հարցի ծագման միջև կապի մասին» խոսեց ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի և Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի կենտրոնի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր Ն. Հ. Հովհաննիսյանը:

Այնուհետև հարցը քննարկվեց նստաշրջանի մասնակիցների կողմից:

Հ__Ա__Յ ՈՐԲԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ

Թուրքը, 1915-էն մինչև 1918-ը, և հետո՝ մինչև 1922-ը, մեկ ու կես միլիոն հայ ջարդեց, բայց չկրցավ իր նպատակին հասնիլ, հայությունը բնաջնջել: Չհասավ իր նպատակին, որովհետև այն պատերազմի մեջ, որուն ընթացքին ան ծրագրված էր ոչնչացնել ամբողջ հայությունը, օսմանյան կայսրությունը պարտություն կրեց:

Անապատներուն մեջ, խոր ձորերուն և վիհերուն մեջ, խոպան ու անջրդի տարածքներուն վրա ողջ մնացած հայ մանուկը որբացավ, հայ ծերունին կքեցավ, հայ մայրն ու մամիկը արյունաքամ դարձան: Թուրքը կարծեց, թե իր նպատակի կես ճամբուն վրա մնացած հայն ալ պիտի ոչնչանա արևին ու ավազին տոթեն, անձրևի հեղեղներեն ու սամումներեն, համաճարակներեն և գիշատիչներեն:

Անոնք, այո՛, խլեակներ էին, սակայն չոչնչացան: Անոնք ապրեցան:

Հաղթանակած դաշնակիցներու ժողովուրդները, եվրոպական և ամերիկյան ցամաքամասերուն վրա իրենց կազմակերպած բարեսիրական և բարեգործական ընկերություններու միջոցավ և մարդասեր անձնավորություններու աջակցությամբ, ձեռք մեկնեցին հայ խլեակներուն՝ փրկելով զանոնք ամբողջական կորուստէ:

Աշխարհի մարդասիրական այս վերաբերմունքին մեջ իրենց մասնակցությունը ունեցան նաև օսմանյան կայսրության տիրապետութենեն հեռու ապրող ազգասեր և անձնվեր հայորդիները:

Հայ խլեակները ապրեցան:

Հայու տոկունությունը և ապրելու աննկուն կամքը, ինչպես և միշտ, հաղթանակեցին: Հայությունը վերապրեցավ և այդ վերապրողներեն ունեցանք Արշիլ Կորքիներ, Գուրգեն Մահարիներ, Վարդան Աճեմյաններ, Նաիրի Զարյաններ, Անդրանիկ Ծառուկյաններ, Հարություն Կալենցներ...

Շատ գիրքեր գրուած են Մեծ եղեռնի մասին, սակայն այդ եղեռնի խլեակներեն՝ որբերուն ամբողջական պատմությունը տակավին գրված չէ: Ատոր պակասը մասամբ մը լրացնելու նպատակով, քանի մը տարիներու անխոնջ ուսումնասիրություններե ետք, ուզեցի իմ համեստ ուժերովս տպագրության հանձնել «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» սույն հատորը:

Այս գիրքը ատաղձ մըն է ապագա պատմաբաններու համար, մասնագիտական ուսումնասիրություններ կատարելու և ավելի մշակված ու կատարելագործված եղեռնի որբերուն պատմությունը գրելու համար:

Առանց բարեկամներու օժանդակության, այս հատորը լույս չէր կրնար ընծայուիլ: Մասնավոր շնորհակալության խոսք ունիմ հայրենի վիպագիր պրն. Ստեփան Ալաջաջյանին, բանաստեղծ Վահագն Դավթյանին, արևելագետ-պատմաբան տոքթ. փրոֆ. Ռուբեն Սահակյանին, տեղաբնակ գրագետ «Նավասարդ» հանդեսի վարիչ խմբագիր պրն. Արմեն Տոնոյանին, պատմաբան պրն. Բյուզանդ Եղիայանին, Ուոթըրթաուն, պրն. Լևոն Հովսեփյանին, Երևան:

Շնորհակալ եմ նաև բազմաթիվ այլ անձերէ, որոնց անունները հիշատակած եմ շնորհակալանքի ցուցակին մեջ:

Աշխատած ենք հնարավորին չափ հարազատ մնալ պատմական իրողություններուն, իրադարձություններուն, դեպքերուն: Եթե որևէ պարագայի սխալ կամ մոռացում եղած է՝ ապա կամքէ անկախ պատճառով է, և ոչ դիտումնավոր:

Լիպարիտ ԱԶԱՏՅԱՆ

Սևրի հաշտության պայմանագիրը
10 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1920 Թ.

Մաս 3-րդ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Բաժին 6-րդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հոդված 88. Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են Դաշնակից տերությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն:

Հոդված 89. Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տերիտորիաների ասպառազմականացման վերաբերյալ:

Հոդված 90. Այն դեպքում, եթե 89-րդ հոդվածի համաձայն սահմանագիծը որոշելիս վիլայեթների ամբողջ տերիտորիան կամ նրա մի մասը հանձնվի Հայաստանին, Թուրքիան այսօր արդեն հայտարարում է, որ որոշման օրից սկսած, ինքը հրաժարվում է հանձնված տերիտորիայի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից: Սույն պայմանագրի որոշումները, որոնք կիրառվելու են Թուրքիայից անջատվող տերիտորիաների նկատմամբ, այս պահից սկսած կգործադրվեն նաև այդ տերիտորիայի նկատմամբ:

Հայաստանի սուվերենությանը հանձնվող տերիտորիայի կապակցությամբ նրա վրա դրվող Թուրքիայի ֆինանսական պարտավորությունների բաժինը, և դրանց բնույթն ու այն իրավունքները, որոնցով նա կարող է փաստարկել, կսահմանվեն սույն Պայմանագրի 8-րդ մասի (ֆինանսական դրույթներ) 241—244-րդ հոդվածների համաձայն:

Հաջորդ կոնվենցիաները կըկարգավորվեն, եթե դա անհրաժեշտ լինի, այն բոլոր հարցերը, որոնք չեն կարգավորվել սույն Պայմանագրով և որոնք կարող են ծնունդ առնել հիշյալ տերիտորիայի փոխանցման կապակցությամբ:

Հոդված 91. Եթե 89-րդ հոդվածում նշված տերիտորիայի մի մասը հանձնվի Հայաստանին, ապա Սահմանագծման հանձնաժողով, որի կազմը կորոշվի հետագայում, կըստեղծվի երեք ամսվա ընթացքում այն բանից հետո, երբ արդեն ընդունված կլինի Հայաստանի և Թուրքիայի միջև տեղում սահմանագիծ անցկացնելու վերաբերյալ հիշյալ հոդվածում նախատեսվող որոշումը:

Հոդված 82. Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմաններն ըստ պատկանելույն կորոշվեն շահագրգռված պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ:

Երբ 89-րդ հոդվածում նախատեսված որոշումն արդեն ընդունված կլինի և դրանից հետո այս կամ այն շահագրգռված պետությունները չեն կարողանա ընդհանուր համաձայնությամբ որոշել իրենց սահմանագիծը, վերջինս կորոշեն Գլխավոր դաշնակից տերությունները, որոնք դրա հետ միասին պետք է հոգ տանեն սահմանազատումը տեղում գծանշելու մասին:

Հոդված 93. Հայաստանն ընդունում է, համաձայնվելով դրանք մտցնել Գլխավոր տերությունների հետ պայմանագրի մեջ, այն որոշումները, որոնք այդ տերություններն անհրաժեշտ կհամարեն Հայաստանում այն բնակիչների շահերը պաշտպանելու համար, որոնք ռասայի, լեզվի և կրոնի առումով տարբերվում են ազգաբնակչության մեծամասնությունից:

Հայաստանը նմանապես համաձայնվում է Գլխավոր տերությունների հետ Պայմանագրի մեջ մտցնել այն որոշումները, որոնք այդ տերություններն անհրաժեշտ կհամարեն տրանզիտի ազատությունը և այլ ազգերի առևտրի համար արդարացի պայմանագիրը պաշտպանելու համար:

Բաժին 12-րդ

ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդված 125. Տասնութից բարձր տարիք ունեցող այն անձինք, որոնք սույն Պայմանագրի համապատասխան բընակություն են հաստատել Թուրքիայից անջատված տերիտորիայում, և որոնք ռասայի առումով տարբերվում են ազգաբնակչության մեծամասնությունից, սույն Պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո միամյա ժամանակամիջոցում կարող են քաղաքացիություն ընտրել հօգուտ Հայաստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հունաստանի, Հեջասի, Միջագետքի, Սիրիայի, Բուլղարիայի կամ Թուրքիայի, եթե այն պետության ազգաբնակչության մեծամասնությունը, որի օգտին կատարվում է քաղաքացիության ընտրությունը, պատկանում է նույն ռասային, ինչ և քաղաքացիության ընտրության իրավունքը կենսագործող անձը:

ՄԱՔՍԻՄ ԳՈՐԿԻ

...Հիշողության մեջ հառնում են Հայաստանի 19-րդ դարի վերջի— 20-րդ դարի սկզբի ողբերգական պատմությունը, Կոստանդնուպոլսի, Սասունի կոտորածները, «մեծ մարդասպանը», «բարեկիրթ» Եվրոպայի քրիստոնյաների նողկալի անտարբերությունը, որով նրանք վերաբերվեցին իրենց «քրիստոնյա եղբայրների» բնաջնջմանը, միապետական կառավարության կողմից Հայաստանի եկեղեցական կալքի կողոպտման ամենախայտառակ քայլը, վերջին տարիների թուրքական արշավանքների սարսափները. դժվար է վերհիշել այդ եռանդուն ժողովրդի ապրած բոլոր ողբերգությունները:

Այդ կարգի փաստերը զարմանալիորեն արագ ու նարպկորեն են մոռանում պարոնայք «մարդասերները», իդեալիստները, այն «քաղաքակրթության» պաշտպանները, որը հիմնված է ագահության, նախանձի, ստրկության վրա և ժողովրդական զանգվածների լկտի բնաջնջման վրա: Այդ «քաղաքակրթության»՝ մինչև ականջները արյան ու կեղտի մեջ խրված պաշտպանների կեղծիքն ու երկերեսանիությունը հասնում են այնհայտ խելահեղության, այնպիսի ոճրագործության, որի համար արժանի պատիժ չկա:

Թուրքիայում Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերից

1915 թ. հայ ազգի բնաջնջումը որոշակի դժվարություններ հարուցեց, որպիսիք չկային 1895 թ. և ուրիշ տարիների թուրքերի կազմակերպած ջարդերի ժամանակ: Այդ վաղ շրջանում հայերը բավականաչափ հզորություն կամ դիմադրելու միջոցներ չունեին: Այն օրերին հայերին չէր թույլատրվում ռազմական պատրաստություն անցնել, ծառայել թուրքական բանակում կամ զենք կրել... 1915 թ. սկզբներին Թուրքիայի ամեն մի քաղաքում հազարավոր հայեր կային, որոնք զինվորական ուսուցում էին անցել որպես զինվորներ, ունեին հրացաններ, ատրճանակներ և այլ զենք՝ ինքնապաշտպանության համար: Վանի իրադարձությունները մեկ անգամ ևս ցույց տվեց, որ այդ մարդիկ կարող են հաջողությամբ գործադրել իրենց զենքը... Որպեսզի ազգի բնաջնջման ծրագիրը հաջողություն ունենար, հարկ էր նախապես երկու քայլ անել. անհրաժեշտ էր բոլոր խոշոր ու փոքր քաղաքներում բոլոր հայ զինվորներին զրկել պաշտպանության միջոցներից և նրանցից խլել արդեն ունեցած զենքը: Նախքան հայերին բնաջնջելը հարկավոր էր նրանց զինաթափել:

1915 թվականի սկզբին թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորները նոր կարգավիճակ ստացան: Մինչ այդ նրանց մեծամասնությունը շարայիններ էին, բայց այժմ նրանցից խլեցին զենքը, և նրանք վերածվեցին գործավորների: Այդ նախկին զինվորներն այժմ նկատեցին, որ փոխանակ ծառայելու... որպես հրետանավորներ ու հեծելազորայիններ, իրենք դարձել են ճանապարհաշինարար բանվորներ ու բանող կենդանիներ:

Նրանց ուսերին էին բարդվում բոլոր տեսակի մատակարարումները բանակի համար, և օրորվելով բեռան ծանրության տակ, քշվելով թուրքերի մտրակներով ու սվիններով, նրանք պետք է հաղթահարելով հոգնածությունը, դժվարությամբ քարշ գային Կովկասի լեռներում: Երբեմն նրանք, բեռան տակ կքած, ստիպված էին իրենց առջև ճանապարհ բացել մարդաբոյ ձյան միջով: Փաստորեն, նրանք ստիպված էին ամբողջ ժամանակ լինել բաց օդում և քնել մերկ գետնին, եթե վերակացուները, որոնք անընդհատ նրանց արթնացնում էին սվիններով խթելով, նրանց չէին զրկում այդ հնարավորությունից: Նրանց տալիս էին միայն ուտելիքի թերմացքը. եթե նրանք ուժասպառությունից չէին կարողանում ոտքի կանգնել, ապա նրանց թողնում էին այնտեղ, որտեղ պառկած էին, իսկ նրանց թուրք կեղեքիչները ոտքերը կախ էին գցում, անշուշտ, միայն նրա համար, որ գողանան նրանց պատկանող իրերը, անգամ հագուստը: Եթե ճանապարհին մնացած զինվորներից որևէ մեկին հաջողվում էր հասնել նշանակման վայր, ապա հազվադեպ էր պատահում, որ նրան չըսպանեին: Ամենից հաճախ հայ զինվորներին զգալիորեն ավելի շուտ էին սպանում, քանի որ սովորական երևույթ էր դարձել նրանց սառնասրտորեն գնդակահարելը: Գրեթե բոլոր դեպքերում վարվում էին նույն կերպ: Մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ հավաքում էին 50—100 մարդուց բաղկացած խմբեր, նրանց իրար էին կապկըպում 4-ական մարդ և ապա տանում էին գյուղից ոչ հեռու մի մեկուսի տեղ: Հանկարծ օդը դղրդում էր հրացանների կրակոցներից, և թուրք զինվորները, որ ուղեկցել էին նրանց, շուտով վերադառնում էին ճամբար: Նրանք, ում ուղարկում էին թաղելու սպանվածների դիակները, գրեթե միշտ դրանք գտնում էին միանգամայն մերկ վիճակում, քանի որ թուրքերը, որպես կանոն, նրանց վրայից հանում էին ամբողջ հագուստը: Ինձ հայտնի մի քանի դեպքերում մարդասպանները իրենց զոհերի տառապանքները խորացնում էին նրանով, որ գնդակահարելուց առաջ նրանց ստիպում էին իրենց համար գերեզմաններ փորել:

Թույլ տվեք ինձ վկայակոչել մի դրվագ, որը բերված է մեր հյուպատոսների զեկուցագրերից մեկում և որն այժմ մտել է ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտի հաշվետվությունների մեջ: Հուլիսի սկզբներին 2000 հայ «ամելե»-ներ (թուրքերեն այդպես են անվանում այն զինվորներին, որոնց վերածում են գործավորների) Խարբերդից ուղարկվել էին ճանապարհներ կառուցելու: Այդ քաղաքում ապրող հայերը կռահել էին, թե դա ինչ է նշանակում, և դիմել էին նահանգապետին, խնդրելով խնայել զինվորներին: Բայց այդ պաշտոնյան հայտարարել էր, թե նրանք կարող են չանհանգստանալ. նա նույնիսկ գերմանացի միսիոներ պ-րն Էհմանին խնդրել էր վերացնել խուճապը, նրան ազնիվ խոսք տալով, թե նախկին զինվորները պաշտպանություն կունենան: Պարոն Էհմանը հավատացել էր նահանգապետի խոսքին և փարատել ժողովրդի երկյուղները: Բայց իրականում այդ բոլոր 2000 մարդիկ սպանվել էին, իսկ նրանց մարմինները նետվել էին անդունդը: Փախել էին միայն մի քանի մարդ, և նրանց շնորհիվ այդ կոտորածի լուրը հայտնի էր դարձել աշխարհին: Դրանից մի քանի օր անց, Դիարբեքիր ուղարկվեց ևս 2000 զինվոր: Այդ մարդկանց բնակավայրերի սահմաններից դուրս ուղարկելու միակ նպատակը նրանց սպանելն էր: Որպեսզի նրանց մեջ ուժ չմնար դիմադրության կամ փախուստի համար, այդ խեղճերին սիստեմատիկաբար սոված էին թողնում:

Վկայում են... թուրքերը

(Սկիզբը՝ 4-րդ էջում)

«Մեր թուրանիստները ուզում են վերադարձնել պապենական իսկական հայրենիքը... բայց այդ հայրենիքը մերը չէ: Մենք մի հայրենիք ունենք Չինաստանում, մյուսը՝ Ռուսաստանում, երրորդը՝ Իրաքում: Այնուհետև գալիս են մեր հայրենիքները Արևմտյան Թրակիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Հարավսլավիայում, Աֆղանստանում, Սիրիայում»:

Ս. Սոսյալ, պատմաբան

«Իթթիհադը որոշել է կոտորել հայերին»:

Դամադ Սալեհ փաշա (1911 թ.)

«Օտար ցեղերը պետք է անհետանան Թուրքիայից՝ նախ հայերը, հետո հույները, հետո հրեաները ու եվրոպացիները»:

Իթթիհադի կենտկոմի անդամի հայտարարությունը

«Թուրքական սուրը մինչև հիմա միլիոնավոր գյավուրներ է սպանել և մտադրությունը չի կորցրել այսուհետև ևս ըսպանելու միլիոնավորների»:

Թուրք գործիչների 1918 թ. նոյեմբերի 16-ի նամակը հայոց պատրիարքարանին

«Պատերազմական պայմանները ամենահարմար պահն են հայերի հարցը վերջացնելու»:

Թալեաթը Վանգենհայմին

«Հայերը միակ արգելքն են մեր քաղաքականության հաջողության, քաղաքականություն, որ պետք է բացի Հնդկաստան տանող ճանապարհը: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերին և նրանց դիակների վրայով հասնել մեր նպատակին: Հետևաբար մի խնայեք ոչ ոքի...»:

Օսմանյան կառավարության 1914 թ. նոյեմբերի 12-ի հայտարարությունից

«Հայեր. չգիտեք, չեք երևակայում, թե ձեզ համար ինչ է պատրաստվում, ինչ դժբախտություններ են գալու ձեր գլխին, չգիտեք, թե ձեզնից ով, ո՞ր լեռան գագաթը, որ անապատներ է նետվելու, մահ եք փնտրելու ու գտնել չեք կարողանալու»:

Էլիզ Զարե Խալիլ. «Վիջտան» թերթի խմբագիր

«Եթե դաշնակիցները ռմբակոծեն Սիրիայի նավահանգիստները, թուրքերն անմիջապես սկսելու են կայսրությունում եղած բոլոր... քրիստոնյա ազգերի բնաջնջումը»:

Սեպի փաշա, Սիրիայի կառավարիչ

«Ապագայում թուրքական կայսրությունում տեղ կունենան միայն թուրքերը»:

Թալեաթ, 1915 թ. հունվար

«Ջարդն իրականացնելու մասին կառավարությունը վալիներին և բանակին համապատասխան հրահանգներ կտա: Իթթիհադ վե թերաքքի բոլոր պատվիրակները իրենց գտնըված տեղերում պետք է զբաղվեն այս խնդրի լուծմամբ: Չպետք է թույլ տալ, որ նույնիսկ մի հայ օգնության և պաշտպանության արժանանա»:

Երիտթուրքերի կենտկոմի 1915 թ. փետրվարի 18-ի շրջաբերականից

«Որոշված է Թուրքիայում եղած բոլոր հայերին լրիվ մեռցնել ու ոչնչացնել»:

Բեհաէդդին Շաքիրի 1915 թ. փետրվարի 18-ի շրջաբերականը

«...իսլամը տարածվելու է մինչև Կենտրոնական Ասիա՝ շնորհիվ գերմանական հանճարի և թուրքական բազուկի... ողջ մնացած բոլոր հայերը կոչնչացվեն, եթե ռուսները թեկուզ մի թուրքի մազին կդիպչեն»:

Բեհաէդդին Շաքիր

«Որպեսզի մեր հայրենիքի այս վերջին մասը ապրի, պետք է ազատվենք օտար ժողովուրդներից: Թուրքիան՝ թուրքերին»:

Թալեաթը Մորգենթաուին

«Մեր գործունեության գլխավոր նպատակը հայերի լրիվ ոչնչացումն է... Պատերազմից հետո մեզ մոտ Թուրքիայում հայեր այլևս չեն լինի»:

Էրզրումի նահանգապետի պաշտոնատար

«Թուրքիայում եղած հայերը, բացի հինգ տարեկանից փոքրերը, իրենց տներից պետք է հանվեն ու սպանվեն»:

Էնվեր

«Տեղահանության նպատակը ոչնչացումն է»:

Թալեաթ

«Թե ձեր գավառն ուղարկված և թե տեղում հավաքված հայերին սպանեք: Պատասխանատվությունն ինձ վրա»:

Թալեաթի հեռագիրը Մալաթիայի իթթիհադի ակումբին

«Սև ծովի ափերին հաստատված հայերին նավակների մեջ լցնում ու ծովն են թափում»:

Հաֆըզ Մուհամադ, Տրապիզոնի երեսփոխան, հեռագիր Թալեաթին

«...Քղիի ճանապարհով ուղարկված հայ հարուստների քարավանը... սպանված ու թալանված է իթթիհադի ընդհանուր կենտրոնի անդամ Բ. Շաքիրի կազմակերպած չեթեների ու դերսիմցիների կողմից»:

Մյունիր, Էրզրումի վալի

«Շատ կանանց ու երեխաների թունավորեցին... շների միջոցով: ...Ամեն օր 10—12-ական հոգու (կին և երեխա) ընտրում և սպանում են»:

Բռնագաղթվածներին ուղեկցած ոստիկանի պատմածը

«Բիթլիսում հայերին փակում էին ծղոտով լցված մեծ մարագներում, դռները փակում ծղոտով և հրդեհում էին...»:

Թուրք սպա

«Սուլթանից հրաման է ըստացված օսմանյան կայսրությունում բնակվող բոլոր հայերին անգթորեն սպանել: Սլիվանի հայերն արդեն կոտորված են...»:

Թամո Ալի, քուրդ գործիչ

«...Ընդհանրապես տարագրությունն ուղղված է ոչ թե քրիստոնյաների, այլ հայերի դեմ. իսլամանալուց հետո էլ հայն աքսորվում է...»:

Տրապիզոնի վալի

«Հայերի բնաջնջումը ամենամեծ գործն է, որ երբևիցե կատարել է Երիտասարդ Թուրքիան»:

Էնվեր

«Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Սըվազի, Տրապիզոնի շրջանում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորն արտաքսվել են Մոսուլի և Զորի կողմերը»:

Բ. Շաքիրի հեռագիրը Անթալիայի մութեսարիֆին

«Հավաքեք և կերակրեք միայն այն որբերին, որոնք հիշել չեն կարողանա, թե ինչի ենթարկվեցին իրենց ծնողները»:

«Լսել ենք, որ մի քանի հայ թղթակիցներ այդ կողմերում շրջագայելով, մի շարք եղեռնական դեպքեր լուսանկարել ու տեղեկագրել են և հանձնել տեղի ամերիկյան հյուպատոսին: Նման վնասակար անձանց ձերբակալեք ու ոչնչացրեք»:

Թալեաթ

«Թուրքիան սգում է իր բազմաթիվ քրիստոնյա հայրենակիցների սպանությունը...

Երիտթուրքերի մեծ դատավարությունը Կ. Պոլսում հաստատեց կոմիտեի ղեկավարների պատասխանատվությունը...»:

Թուրքիայի վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշա. Խաղաղության կոնֆերանսում 1919 թ. հունիսի 11-ին արտասանած ճառից

«Իթթիհադականները ցանկանում էին իսպառ ջնջել հայերին և այս ձևով մեջտեղից հանել վեց վիլայեթների հարցը... Պատերազմի սկզբում Ստամբուլից բազմաթիվ հրոսակախմբեր ուղարկվեցին Անատոլիա: Դրանք բանտերից դուրս բերված մարդասպաններից ու հանցագործներից էին կազմված»:

«Չերքեզ Ահմեդը (Գր. Զոհրապին ու Վարդգեսին խոշտանգելով սպանողը) իթթիհադի աչքի բիբն էր... Նա հայերի ողբերգությունը փաստող կարևոր ապացույց է»:

Ահմեդ Ռեֆիկ, թուրք հասարակական գործիչ, պատմաբան

«(Իթթիհադի պարագլուխների) սնունդը՝ մարդկային մարմիններ, խմածները՝ արյուն, արտասուք, շնչածները՝ վառոդի ծուխ, արդարությունը՝ կախաղան, եղբայրությունը՝ տարագրություն, հավասարությունը՝ սպանություն և ազատությունը՝ բանտի խորխորատներ էին...»:

Ռեֆիկ Հալիդ, թուրք լրագրող, պետական գործիչ

Հրապարակվում է առաջին անգամ

Թանկագին պ. Մորգենթաու, Աթենք:

Հայկական մի թերթին տված Ձեր հարցազրույցից ես երախտագիտությամբ իմացա, որ Հունաստանում գտնվող հայ էմիգրանտները կլինեն Ձեր հոգացողության առարկան և որ Ձեր կողմից գլխավորվող հանձնաժողովը իր աշխատանքում հաշվի է առել նրանց: Դուք, ավելի լավ, քան որևէ մեկը, գիտեք նաև որքան աճել են մեր թշվառությունները և դուք գիտեք նաև, որ մեր վերապրած հայրենակիցները դատապարտված են դժվարություններով ու զրկանքներով կյանք քարշ տալու:

Շատ ցավում եմ, որ բավականություն չունեցա Ձեզ դիմավորելու Փարիզով Ձեր անցնելու ժամանակ կամ Ժնևում: Դա ինձ հնարավորություն կտար Ձեզ հետ խոսելու մեր էմիգրանտների ճակատագրի մասին: Փարիզ գալու հնարավորության դեպքում, ես Ձեզ շատ երախտապարտ կլինեմ, եթե Դուք ինձ տեղեկացնեք վերոհիշյալ հասցեով:

Գտնվելով սպառողական դրության մեջ, թույլ տվեք տեղեկացնել Ձեզ այն միջոցառումների մասին, որ ես ձեռնարկեցի Ազգերի Լիգայում մեր էմիգրանտներին աշխատանքով ապահովելու համար և այն ծրագրի մասին, որ ես առաջարկեցի այդ նպատակով: Ստորև Դուք կգտնեք բնագիրը մեր նախագծի, զեկուցումը Խորհրդին և 1923 թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստում ընդունված որոշումը:

Դուք շուտով կհամոզվեք այն բանում, որ մեր նպատակը խստորեն հանգում է կառուցողական պլանի և մշտական աշխատանքներ տանելուն: Մեր նախագծի բնույթը միաձայն հավանություն ըստացավ ոչ միայն Խորհրդի, այլ նաև քարտուղար Խյուզեսի կողմից, որ այդ առթիվ գրված նամակի պատճենը, հասցեագրված Նյու Յորքում մեր ներկայացուցչին, ուղարկում եմ Ձեզ: Բոլոր հարցերն ի վերջո հանգում են մեկի՝ դրամականի: Ես բավարար տըվյալներ չունեմ ենթադրություն անելու համար, թե ինչի կարելի է հասնել այդ նպատակով ԱՄՆ կառավարության միջոցով կամ խոշոր մարդասիրական կազմակերպությունների, ինչպիսին է Կարմիր խաչը կամ թե հրապարակայնորեն ժողովրդին դիմելը: Ես չգիտեմ նաև, թե ինչ կարող է տալ միջոցների հավաքումը Ազգերի Լիգայի անդամերկրներում:

Ֆրանսիայում կառավարությունը գործն սկսել է հեղինակավոր կոմիտեի օգնությամբ, որը ղեկավարում է արտաքին գործերի նախկին նախարար, սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ պ. դե Մեզվը և որի հավաքած գումարը կազմում է 335000 ֆրանկ: Իտալիայում ստեղծվում է մի կոմիտե, որի պատվավոր նախագահությունը ընդունելու է պ. Մուսոլինին, իսկ գործադիրը՝ պ. Լյուզատտին:

Սակայն կբերեն արդյոք, այդ բոլոր ջանքերը 1000 ֆ. ստեռլինգ գումարի, որն անհրաժեշտ է մեր սարդարապատյան ծրագրի իրագործման համար: Դա կհաջողվի, եթե ԱՄՆ-ն իր վրա վերցնի վճռական դերը: (Դա քիչ հավանական է, եթե ԱՄՆ-ն իր վրա չվերցնի վճռական դերը):

Ակնհայտ է, որ 50000 էմիգրանտների վերաբնակեցումն ու տեղավորումը կմեղմի իրադրության սրությունը, որում գտնվում են մեր էմիգրանտները Հունաստանում ու Բուլղարիայում: Հատկապես այս երկու երկրներից ցանկանում ենք վերցնել նրանց, ում մենք մտադիր ենք տեղափոխել Էրիվանյան հայկական Հանրապետություն:

Վերջին տեղեկությունների համաձայն, Հունաստանում ու Բուլղարիայում մեր էմիգրանտների թիվը հասնում է 90000 (75000 Հունաստանում, 15000 Բուլղարիայում): Մյուս կողմից 100 000-ից ավելի էմիգրանտներ կան Սիրիայում, Պաղեստինում, Միջագետքում և այլ երկրներում: Հունաստանում ու Բուլղարիայում գտնվողների դրությունը հուզում է մեզ բոլորից շատ ու պահանջում է անհապաղ միջոցների ձեռնարկում: Քանի որ Հունաստանի էմիգրանտների վերաբնակեցումն ու տեղափոխությունը կթեթևացնի Ձեր հանձնաժողովի ձեռնարկած գործը, կըհամարձակվենք մենք արդյո՞ք հուսալ, որ դուք կցանկանաք մասնակցել մեր նախագծի իրականացմանը: Մեր նպատակն ընդհանուր է և օգնությունը մեր կողմից մեր դժվար գործում մեզ պաշտպանելը չափազանց ցանկալի է:

Ազգերի Լիգայի կոչը հասցեագրված է նաև հունական կառավարությանը: Անկասկած, Հունաստանը մեր էմիգրանտների համար արել է, ինչ կարող է, մենք խորապես երախտապարտ ենք նրան: Սակայն կարծում ենք, որ նա այնուամենայնիվ, չի ցանկանա անպատասխան թողնել այս կոչը և այդ դեպքում Ձեր հանձնաժողովի կողմից հաջող աջակցությունը բարյացակամ կընդունվի կառավարությունում:

Հարգելի պ. Մորգենթաու, բարեհաճեցեք ընդունել Ձեր հանդեպ իմ խորին հարգանքի ու նվիրվածության հավաստիքը:

ՆԱԽԱԳԱՀ

Նիկոմիդիայի և Արևելյան Թրակիայի հայաթափումը (1921-1922)

Մինչև 1914 թվականը օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվում էր երեք և կես միլիոն քրիստոնյա: Այժմ Թուրքիայում մնացել են մոտավորապես 100 հազար հայ, բուլղարացի, հույն, ասորի և քրիստոնյա այլ ազգային փոքրամասնություններ: Սա հետևանքն էր այն հիշավոր նախճիրի, որ իրականացրին երիտթուրքերը:

Ըստ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալների, քրիստոնյա բնակչության 2 միլիոն 100 հազարը հայեր էին, նրանցից 1 միլիոն 18 հազարը ապրում էին Արևմտյան Հայաստանում, 145 հազարը՝ Թուրքիայի վեց տարբեր վիլայեթներում, 407 հազարը՝ Կիլիկիայում, 530 հազարը՝ Արևմտյան Անատոլիայում (Զմյուռնիայի վիլայեթ, Նիկոմիդիա, Արևելյան Թրակիա) և Կոստանդնուպոլսում:

1918 թվականին, որպես պարտված Գերմանիայի դաշնակից, Թուրքիան ստորագրեց Մուդրոսի զինադադարի պայմանագիրը: Պայմանագրի առանձին մի կետում նշված էր, որ բոլոր ազգային փոքրամասնությունները, որոնք տեղահանվել էին թուրքերի կողմից, իրավունք են ստանում վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Հայերը բռնեցին տունդարձի ճամփան:

Վերադարձող հայերը տեղերում հայտնվեցին ծանր կացության մեջ, նրանց տներն ու բնակարանները զավթել էին տարբեր վայրերից այստեղ հայտնված թուրքերը: Աստիճանաբար, մեծ դժվարություններով, հայերը տեղավորվեցին: Վերականգնեցին քանդված տները, սկսեցին նորից աշխատել: Քաղաքներում և գյուղերում կազմավորվում էին ներքին ղեկավար մարմիններ, որոնք փաստորեն կառավարման մարմիններ էին: Թվում էր, թե այն փոքրաթիվ հայերի համար, որոնք վերապրել են եղեռնը և նորից վերադարձել իրենց բնակավայրերը ու բնավորվել, սկսվում է խաղաղ ու հանգիստ կյանք: Սակայն այդպես միայն թըվում էր...

1919 թ. վերջին սկսվեց հույն-թուրքական պատերազմը: Հունական բանակը արագ թափով գրավեց Էգեյան ծովի արևելյան ափերը (Զմյուռնիայի և Մուդանիայի շրջաններում), Արևելյան Թրակիան և հաստատեց իր իշխանությունը: Թուրքիայի որոշ տարածքներ վերահսկում էին դաշնակիցները: Հույների և դաշնակիցների ներկայությունը, անշուշտ, նպաստավոր էին հայերի համար, և նրանք հույսով էին նայում ապագային:

1920 թվականից, սակայն, Անկարայում աշխույժ գործունեություն է ծավալում Մուստաֆա Քեմալը, որը գլխավորում էր միլլի շարժումը՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական իշխանության դեմ: Քեմալի կազմակերպությունը, որը բաղկացած էր նախկին երիտթուրքերից, չէր ճանաչում Սևրի պայմանագիրը և Թուրքիայի կողմից այն ստորագրողներին համարում էր դավաճաններ: Ռուսաստանի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի կառավարությունները բացահայտ օգնում էին քեմալականներին, մեծ քանակությամբ զինամթերք մատակարարելով նրանց: Քեմալը կամաց-կամաց հզորանում էր և որոնում նոր հզոր Թուրքիա ստեղծելու գաղափարը:

1921 թ. հունական բանակը, որ արդեն գրավել էր Փոքր Ասիայի զգալի մասը, ապահով ու հանգիստ էր զգում իրեն:

Մեկ տարվա նախապատրաստումից հետո, 1922 թվականի օգոստոսի 26-ին քեմալականները անցան վճռական հարձակման և 4 օրվա ընթացքում ջախջախիչ հարված հասցրին հունական ուժերին: «Մինչև ծով, մեկ շընչով»,— հրահանգել էր Մուստաֆա Քեմալը: Եվ միլլի բանակը սեպտեմբերի 9-ին Դումլո-Բունարի մոտ հույների նկատմամբ տարած վճռական հաղթանակից հետո, գրավեց Զմյուռնիան և դուրս եկավ Էգեյան ծովափ: Այո, դաշնակիցների լուռ համաձայնությամբ քեմալականները պատերազմի ելքը վճռեցին իրենց օգտին: 1922 թ. սեպտեմբերի 18-ին արդեն ամբողջ Փոքր Ասիայից հեռացել էին ոչ միայն հունական, այլև դաշնակից (նվաճողական) բանակները: Օգտվելով դաշնակիցների միջև եղած հակասություններից, ինչու չէ՝ հաճախ նաև բացահայտ աջակցությունից, Մուստաֆա Քեմալը օսմանյան կայսրության փլատակների վրա հիմնեց նոր Թուրքիա, որն աշխարհաքաղաքական կարևոր տարածք գրավեց Փոքր Ասիայում:

Քեմալականների հաղթանակը աշխարհացրիվ արեց 1915 թվականի եղեռնից փրկված, տեղահանված և նորից իրենց բնակարանները վերադարձած հայ ժողովրդի վերջին բեկորներին:

Մ. ՂԱՍԱԲՅԱՆ

Ավստրիական արխիվային նյութերը դատապարտում են...

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԶԵԿՈՒՅՑԱԳԻՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող, ըստ որում առաջին անգամ հրապարակվող վավերագրերը վերցված են Վիեննայում բնակվող պատմաբան Արտեմ Օհանջանյանի կողմից «Ավստրիան և Հայաստանը» 1872—1936 թթ. ընդհանուր խորագիրը կրող Ավստրիայի տարբեր արխիվներից հայտնաբերած դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուի վեցերորդ հատորից, որոնք հիմնականում ականատեսների վկայություններ են:

Եվ թեև որպես Թուրքիայի դաշնակից, դրանցում արտացոլումն են գտել Վանի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մասին թուրքական պաշտոնական հերյուրանքները, բայց, այդուհանդերձ, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների գործադրած անմարդկային վարվելակերպը, որ հենց ավստրիական և այլ երկրների դիվանագետների կողմից գնահատվել է որպես ամբողջ մի ազգ բնաջնջելու միտում ունեցող գործելակերպ, իր արժանի գնահատականն է ստացել նաև բուն Թուրքիայի դաշնակից պետությունների այդ մղձավանջային տարիներին տեղում աշխատած դեսպանների, հյուպատոսների կողմից և որպես այդպիսին նշված ժողովածուի հատորներում ընդգրկած նյութը ունի գիտական և քաղաքական հույժ կարևոր նշանակություն:

Վ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Թիվ 116

Կոստանդնուպոլիս, 21 օգոստոսի 1915

Հակառակ այն տեղեկագրություններին, ըստ որոնց Բարձր Դուռը կարգադրել է դադարեցնել հայերի հալածանքները, դրանք շարունակվում են և այն ոստիկանական և երիտթուրքական շրջանների կողմից ընդարձակվում են, որ կառավարությունն այդ մասին նոր ելակետ ունի, որ իբր հայերը նաև Կոստանդնուպոլսում ևս խռովություններ պիտի հրահրեին:

Այնպես որ, գերմանական դեսպան իշխան Հոհենլոեի քայլը ոչ մի օգուտ չտվեց, նույնիսկ ավելի վնասեց, քանզի Բարձր Դուռը կամենում է հանցանշանները ոչնչացնել, որպեսզի հաշտության բանակցությունների կամ հաշտության պայմանագրի կնքման ժամանակ որևէ եվրոպական տերություն, ներառյալ նաև Գերմանիան, Հայկական հարցը չկարողանա շոշափել:

18 օգոստոսի 1915

Ենիքյոյ, 1915, 18 օգոստոսի

Ավստրո-հունգարական դեսպանություն Կոստանդնուպոլիս

Հայկական հարցի շուրջ

Ս.թ. թիվ 54/ 1915 թ. հուլիսի 8 թվակիր զեկուցագրի առթիվ

Նորին գերազանցություն կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի պարոն մինիստր՝ բարոն Բուրիանին.

Իրադրությունն այսօր Հայաստանում անտարակույս արտակարգ լուրջ է: Տարբեր վայրերից ինձ հասած տեղեկությունների համաձայն ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, որ հայերը Վանի, Բիթլիսի և այլ շրջաններում, բայց նաև Սև ծովի առափնյա վայրերում ռուսական ծառայության մեջ գտնվող հեղափոխական կոմիտեների կողմից հրահրվել են թուրքական կառավարության դեմ, այս պատերազմը պիտի օգտագործվի Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու համար: Այս շատ լուրջ շարժումը ճնշելու համար թուրքական կառավարությունը խստագույն միջոցներ է ձեռնարկել: Տեղի ունեցան ապստամբություններ, որոնք արյան մեջ խեղդվեցին, որի ընթացքում թուրքական կողմը մեծ դաժանությամբ գործեց: Ոչ միայն մեղավորները պատժվեցին, այլ ամբողջապես տղամարդիկ սպանվեցին, և նույնիսկ բուն կանանց և երեխաներին չխնայեցին: Սև ծովի ափերից, ինչպես նաև Տրապիզոնում կ. և թ. հյուպատոսության զեկուցագրերից է երևում, հայերը զանգվածաբար և ընդմին տղամարդկանց կանանցից և երեխաներից բաժանեցին, երկրի խորքը, օրինակի համար, դեպի Մոսուլ աքսորեցին: Իհարկե, այդ վիթխարի տարածությունը կտրել-անցնել շատ քչերին հաջողվեց, դա ակնհայտ է: Ամբողջ Թուրքիայի շրջաններում, դրանից զատ, հայերին խստագույնս հսկողության տակ են վերցրել, զանգվածաբար կալանքների են ենթարկել և ամբողջ կայսրության մեջ ռազմադատական դատավճիռների հիման վրա բազմաթիվ մահապատիժներ են կատարվել:

Ամերիկյան դեսպանը ունի ամբողջ կայսրությունում ցրված բազում միսիոներների զեկուցագրերը և ինձ պատմում է, որ նրանց հաղորդումները կարող են վկայել չլսված դաժանությունների մասին: Պարոն Մորգենթաուի գնահատմամբ 100.000-ից ավելի հայեր են կյանքից զրկվել:

Ես վերջերս հայկական հարցի լրջության շուրջ խորհրդակցեցի գերմանական դեսպանի հետ: Իշխան Հոհենլոեն կարծիք հայտնեց, որ մենք պիտի անպայման խնդիրը մեծ վեզիրի առջև դնենք և նրա ուշադրությունը պիտի հրավիրենք այդ իրողության վրա, թե ինչպիսի վտանգներ է բուն Թուրքիայի համար պարունակում հայերի նկատմամբ անմարդկային վարվելակերպը:

Այն ժամանակ բուլղար-թուրքական բանակցությունները գտնվում էին հենց այն փուլում, երբ Գերմանիան և մենք Կիրկիլիսի հարցի առթիվ մտադիր էինք խիստ ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա: Ես կարծում էի իշխան Հոհենլոեին այդ առթիվ պիտի խորհուրդ տայի, որ նմանօրինակ բողոքը ինչ որ չափով հետաձգի: Սակայն այն ժամանակվանից, երբ Գերմանիան այս հարցում Թուրքիայի զիջողականության վրա հետագա պնդելուց հրաժարվեց, և այդ վճիռը թուրքական կառավարությունը Գերմանիայի համար նպաստավոր պիտի համարեր, գերմանական դեսպանին ներշնչեցի այս ակնթարթը օգտագործել և խոստացա նրան, իմ կողմից ևս մեծ վեզիրի ուշադրությունը դարձնել Հայկական հարցի լրջության վրա:

Ես այդ նախանցյալ օրը այցելեցի և մեծ վեզիրին բարեկամական զրույցի ընթացքում ասացի, ես շատ լավ գիտեմ, որ հայ ազգաբնակչության շրջանում հեռահար հեղափոխական և նույնիսկ պետության նկատմամբ թշնամական միտումներ են իշխում, ինքնին հասկանալի կլիներ, եթե հանցավոր տարրերը պատասխանատվության կանչվեին և ըստ այդմ խստագույնս պատժվեին, սակայն ես պիտի մեծ սխալ համարեի, որ կառավարության մարմինները խիստ չարդարացված, բիրտ դաժանություններ, հատկապես կանանց և երեխաների նկատմամբ իրենց թույլ են տալիս գործադրել: Ես մեծ վեզիրի ուշադրությունը հրավիրեցի նաև այն իրողության վրա, որ կգա ժամանակը, երբ թուրքական կայսրությանն այնուամենայնիվ, օգտակար մի ժողովրդի բնաջնջման այս քաղաքականության համար Թուրքիան պատասխանատվության կենթարկվի: Թուրքիան չպիտի ակնկալի, որ Ավստրո-Հունգարիան կամ Գերմանիան Հայկական հարցում նրա (իմա՝ Թուրքիայի,— Վ. Մ.) դիրքորոշումը այսուհետև ինչ-որ կերպ կկարողանան պաշտպանել:

Սաիդ Հալիմ փաշան չկարողացավ այս ամենը ժխտել, նա պաշտպանվում էր միայն այն բանով, որ հեղափոխական և հակաթուրքական միտումները մեծ չափեր կստանային, որոնք թուրքական կայսրության գոյության համար ուղղակի վտանգ կներկայացնեին, այդ պատճառով էլ կառավարությունը հարկադրված էր խստագույն միջոցներ ձեռնարկել:

Իշխան Հոհենլոեն երեկ նույն գործով կամենում էր այցելել մեծ վեզիրին, սակայն, քանի որ վերջինիս նա չէր հանդիպել, ապա նա Թալեաթ բեյի հետ էր զրուցել, որին պատահմամբ ներկա էին նաև Էնվեր փաշան և Հալիլ բեյը:

Այն դեպքում, երբ ես բավարարվեցի մեծ վեզիրի հետ բարեկամական նկատողություններ արտահայտելով, գերմանական դեսպանի քայլերը իսկական մի բողոք (դեմարշ) էր, որի համար, ինչպես ես ենթադրելու հիմք ունեմ, իր կառավարությունից ուղղակի հանձնարարություն էր ստացել: Գերմանական դեսպանը Բարձր Դռանն ուղղված մի գրավոր լրացուցիչ հուշագիր (աիդե-մեմուար) է թողել, որի մեջ ի շարս այլոց հիշատակվում է, որ Գերմանիային տարբեր կողմերից նախատում են, որ այն (Գերմանիան, — Վ. Մ.) այսչափ չտեսնված դաժանությունների և մի ցեղի (ռասայի) ընթացող բնաջնջմանը հանգիստ նայում է և նույնիսկ այդօրինակ (գործելու) խորհուրդ է տվել:

Գերմանական կառավարությունը, իմ կարծիքով, իրավունք ունի, իր ժամանակին այդօրինակ նախատինքից, որից նա չի կարող զերծ մնալ, պաշտպանվելու: Գերմանական դեսպանի երեկվա քայլն ակնհայտորեն պիտի հնարավորություն ընձեռի, իր ժամանակին, երբ Հայկական հարցը և Թուրքիայի գործելակերպը քննարկման ենթարկվի, վկայակոչել այն, որ ինքը (գերմանական կառավարությունը,— Վ. Մ.) զգուշացրել է թուրքական կառավարությանը՝ հայերի նկատմամբ նրա, (թուրքական կառավարության,— Վ. Մ.) քաղաքականության հետևանքների վերաբերյալ:

Կ. և Թ. դեսպան
(Ստորագրություն)

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

(Սկիզբը՝ 3-րդ էջում)

5. ԱՐՋԱՌ Յուրաքանչյուր ընտանիքի համար հաշվարկվել է.		
ա. ՎԱՐՈՂ ԱՐՋԱՌ— 1,5 զույգ (մեկ զույգ եզը՝ 10 թրքական ոսկի (230 ֆրանկ) արժեքով	375	3000
բ. ԱՅԼ ՏՆԱՅԻՆ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ (կով, հորթ, ձի)	187,5	1500
գ. ՈՉԽԱՐ ԵՎ ԱՅԾ (ըստ հաշվարկների, յուրաքանչյուր ընտանիք հարկ է վճարել 14 ոչխար և այծ պահելու համար, որը կազմել է 55 դահեկան: Մեկ ոչխարի կամ այծի գինը կազմել է 20 ֆրանկ)	280	1680
6. ՊԱՐԵՆ (հաշվարկվել է յուրաքանչյուր ընտանիքի վեց ամսվա անհրաժեշտի և անասունների կերի արժեքը)	287,5	2875
7. ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ (ծախսվող դրամագլուխը)	300	300
— ընդամենը մեկ ընտանիքի կրած վնասը		17043
— գավառներում ապրող 270000 ընտանիքների կրած վնասը		4601610000

Բ. ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎՆԱՍՆԵՐԸ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՆՐԱՆՑ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ

8. ԿԱՌՎԱԾՔՆԵՐ (բնակարաններ, մենատներ, վաճառատներ, հյուրանոցներ, գործարաններ, արհեստանոցներ, խանութներ, ջրաղացներ, պարտեզներ, այգիներ, և անտառներ): Մեկ ընտանիքի հաշվարկով	1900	15200
9. ԿԱՀԿԱՐԱՍԻ (կահույք, հագուստեղեն և գոհարեղեն, գույք)— մեկ ընտանիք	1800	9000
10. ՊԱՐԵՆ (վեց ամսվա հաշվարկով)— մեկ ընտանիք	575	5750
11. ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ (առևտրականների, արվեստագետների և արհեստավորների արժեթղթեր, ապրանքներ և հիմնադրամ)— մեկ ընտանիք	6000	6000
— ընդամենը մեկ ընտանիքի կրած վնասը		35950
— քաղաքային բնակչության 90000 ընտանիքների կրած վնասը		8235500000

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎՆԱՍՆԵՐ

Գ. ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ	
12. Հատուցումներ մեկ միլիոն ոչնչացված մարդկանց վերապրող ժառանգներին (իսկ սրանց բացակայության դեպքում՝ ազգին). յուրաքանչյուր մարդուն 5000 ֆրանկի չափով	5 000 000 000
13. Հատուցումներ 50 հազար հաշմանդամներին, վիրավորներին և անբուժելի հաշմանդամներին. յուրաքանչյուրին 5000 ֆրանկի չափով	250 000 000
14. Հատուցումներ 346350 աքսորվածների ժառանգորդներին. յուրաքանչյուրին 1000 ֆրանկի չափով	346 350 000
15. Հատուցումներ աքսորից վերապրողներին, արտասահմանում ապաստանածներին, որոնք զրկվել են աշխատանքից և սեփականության իրավունքից. 800 000 մարդու կամ 160 000 ընտանիքի հաշվարկով, յուրաքանչյուր ընտանիքին 4000 ֆրանկի չափով	64 000 000
16. Հատուցումներ կաշառակերության և բռնագրավման հետևանքով կրած վնասների դիմաց	200 000 000
17. Հատուցումներ արտասահմանում ապաստան գտած գաղթականներին, (հիվանդանոցների, որբանոցների և առողջապահական հաստատությունների պահպանության և մատակարարման համար)	200 000 000
18. Հատուցումներ ազգային և կրոնական հաստատությունների ամբողջական կամ մասնակի ավերումների համար, այդ թվում — 83 առաջնորդարաններ — 1860 եկեղեցի և մատուռ — 229 վանքեր — 26 վարժարաններ և դպրեվանքեր — 1439 դպրոցներ — 42 որբանոցներ, իրենց գույքով, ինչպես նաև ձեռագիր մագաղաթներ և պատմագեղարվեստական հուշարձաններ և արժեքներ	75 000 000

Ցեղասպանության հիշատակի օրը նշելու մասին

(Սկիզբը՝ 2-րդ էջում)

ռաջինն էր դարի հանցագործությունների շղթայում: Մոտ կես միլիոն ողջ մնացածներ փախուստով փրկվեցին, փախան Թուրքիայից, Ասիայից, Միջին Արևելքից, որպեսզի նոր կյանք սկսեն իրենց ապաստան տվող երկրներում, այդ թվում և Ավստրալիայում: Մեր երկիրը մեկ անգամ ևս կարող էր առաջարկել իր մեծահոգի ու սրտաբաց ափերը երկրագնդի ապերջանիկ մասերում հրեշավոր, ողբերգական փորձություններ կրած, գազանային վերաբերմունք ապրած մարդկանց:

ՊԱՐՈՆ ՖՈՏԻՈՍ (Իոմինգտոն).— Որպես Ավստրալիայի քաղաքացի, որի նախնիները փախուստով փրկվել են Միջերկրական ծովի Կաստելլորիզոն կղզու թուրքական օկուպացիայից, ես ընկալում եմ սարսափելի ցեղասպանության սանձազերծող ողբերգության սոցիալական և մարդկային ողջ հրեշավորությունը անձնական և ընտանեկան մակարդակով: Պառլամենտի հարգելի անդամները կարող են վկայակոչել ողբերգությունը համայնքի մակարդակով, բայց ավելի հատուկ մի բան կա Ավստրալիայի ժամանակակից հայերի օգտին: Համայնական քննարկումները համայն աշխարհի պառլամենտներում հանդիսավոր նշում են ամենասարսափելի ցեղասպանություններից մեկի նշանակությունը:

Որպես Իոմինգտոնի պատգամավոր, Ռալֆի նախկին անդամ, նախկին կառավարության մշակույթի և էթնիկական գործերի նախարար, ես, ինչպես նաև երկկուսակցական հիմքերի վրա ձևավորված այս պալատի երկու կողմերի անդամներից շատերը, բախտ ենք ունեցել ավստրալիացի հայ բարեկամներ ունենալ: Զարմանալի է, որ այդ աշխատասեր, իրենց անձնական ու ընտանեկան շահերին հավատարիմ, իրենց ժողովրդին ու շրջապատին նվիրված մարդիկ, ժամանակի և տարածության մեջ գտնվելով սոսկալի իրադարձություններից այդչափ հեռու, ցեղասպանության այդ հետնորդները, ընդմիշտ հիշեցին 1915 թ. ապրիլի 24-ը:

Այն մարդկանց սրտերում, մտքերում և հոգիներում, ում Ավստրալիան ապաստան է հատկացրել, պահպանվում է հիշողությունը 1,5 միլիոն հայերին բաժին հասած ողբերգության, թալանի, սարսափելի դժվարությունների:

Չեմբերում գտնվող ոչ մեծ թվով հայերի, ինչպես նաև մեր ազգաբնակչության մաս կազմող 35000 ավստրալիացի հայերի համար պարտավորություն է հիշել այդ ողբերգությունը և գիտակցել դրա նշանակությունը: Ինչպես համայնքը, այնպես էլ համայն աշխարհը չպետք է մոռանան կատարված ոճիրը: Նրանք արժանի են մեր հարգանքին ու լիարժեք աջակցությանը:

1915 թ. ապրիլի 24-ից մինչև 1924 թ. պարբերաբար վայրագ, անմարդկային, սոսկալի ողբերգություններ են իրագործվել կրոնականների կողմից փոքրամասնությունների նկատմամբ: Թուրքերին չըպետք է ներվի այն, ինչ նրանք պատճառել են հայերին: Եվ թուրքական կառավարությունն այսօր ծայրահեղ դեպքում պետք է վերանայի իր մոտեցումը, հիշի ու ճանաչի ցեղասպանությունն այնպես, ինչպես Գերմանիան ընդունեց Ադոլֆ Հիտլերի իրագործած հրեական ցեղասպանության փաստերի իսկությունը: Մարդկանց հոգիներում դատարկություն է ձևավորվել այդ խուսափողականության բացակայությունից, և հետևաբար՝ ներում չկա: Ես, որպես ընդդիմության առաջնորդ և վարչապետ, ինչպես նաև որպես Գլադեվիլի պատվավոր անդամ, որը շուտով կլույթ կունենա այդ հանդեսում, բայց շատ կարևոր քննարկման ժամանակ, հայկական շատ իրադարձությունների մասնակից եմ եղել, և շատ լավ գիտեմ, որ բոլոր նրանց սրտում ու մտքում, ով եղել է հայերի կողմից ու նրանց հետ վերապրել է ողբերգությունը, ճշմարիտ հարգանք կա նրանց պահանջի նկատմամբ՝ ճանաչել թուրքական կառավարության իրականացրած ցեղասպանությունը:

Ամո՛թ ցեղասպանության մեղավորներին:

ՊԱՐՈՆ ՈՒՈԹՔԻՆՍ (Գլադեսվիլ).— Այս քննարկմանը հանդես գալը ծանր, բայց սուրբ պարտականություն է, քանի որ այն զանգահարում է կյանքն ու 1,5 միլիոն մարդու ողբերգական մահը: Այդ ցեղասպանությունը, որ հայտնի է որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն, խորապես թաքցված է եղել միջազգային մեծ հակասության՝ համաշխարհային պատերազմի քողի տակ: Ինչպես մեզ հայտնի է, այն սկսվել է ապրիլի 24-ին Ստամբուլում հայ մտավորականության սպանդով, և հայերի ջարդի ալիքը շուտով տարածվել է ողջ Թուրքահայաստանով և Միջին Ասիայով: 1915—1918 թթ. և հաջորդ տարիներին սպանվել է մոտ 1,5-ը՝ 2,5 միլիոն հայերից: Տեղահանված, փախուստով փրկված, հաշմված ու ծանր վիրավորված մարդիկ ստիպված էին փախչել՝ ձևավորելով Սփյուռքը, որ առաջինը դարձավ դարի նման շարժումների ցանկում:

Չնայած գոյություն ունեցող պաշտոնական տվյալներին և ականատեսների ցուցումներին, հայկական ցեղասպանությունը մոռացված էր համարվում: Բայց վերջին ժամանակներս հետաքրքրությունն աճեց: Սիդնեյում այն քաջալերվում է պրոֆեսոր Քոլին Թաթցի գործունեությամբ՝ Մանվացի համալսարանին կից ցեղասպանությունների ուսումնասիրման կենտրոնում: Այդ ողբերգությունը կենդանի է և պետք է ապրի բոլոր հայերի հիշողության մեջ: Ավստրալիան ապաստան է տվել այդ ողբերգության զոհերից շատերին, և այսօր մոտ 35000 հայ է ապրում այստեղ: Զոհեր ու նրանց հետնորդներ, որոնք նույնպես իրենց հայրերի ապրած ողբերգության կրողներն են: Նշելով այդ ողբերգական իրադարձությունների հիշատակի օրը՝ նրանք հիշեցնում են բոլորիս այն մասին, որ ցեղասպանության ակցիաները հարկավոր է կանխել: Դրանք սանձելու սուրբ գործը պետք է վերաբերի յուրաքանչյուրիս: Հիշատակը, որ նրանք պահպանում են, պետք է մեր հիշողության մասը դառնա: Ես համակրում եմ Ավստրալիայի հայ ժողովրդին՝ իր քաջության, կենսունակության, արվեստի ու կորովի համար: Ավստրալիայում նրանք ուժ ու համառություն դրսևորեցին իրենց կյանքը վերականգնելու համար, և արեցին այդ մեծ հաջողությամբ: Հայ համայնքը հպարտանալու շատ բան ունի: Այն զարգացրել է սոցիալական գերկառուցվածք, որը սատարում և աջակցում է իր ժողովրդի կարիքներին ու ձգտումներին:

Տվյալ առաջարկությունը արդարացիորեն կոչ է անում պալատին՝ հարգել հիշատակը, դատապարտել ցեղասպանությունը, ճանաչել այն ուսումնասիրելու և հիշելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև կանխել պատմական ճշմարտության խեղաթյուրման փորձերը և Նոր Հարավային Ուելսում ապրիլի 24-ը համարել հիշատակի օր: Այն միաժամանակ կոչ է անում Դաշնության կառավարությանը՝ ընդունել ցեղասպանության փաստը:

Ես թախանձագին խնդրում եմ, որ կառավարությունն այն ընդունի: Եվ նա միայնակ չի լինի: Եվրոպառլամենտը 1987 թվականին, Ռուսաստանի Պետական դուման 1994 թ., Կանադական պառլամենտը՝ 1996 թվականին և շատ ուրիշներ դատապարտել են հայերի ցեղասպանությունը: Ավստրալիայի կառավարությունը նույնպես պետք է այդպես վարվի: Մեծ պատիվ է՝ հանդես գալ ի պաշտպանություն նման առաջարկության:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ Է:

Տեր Զոր... Գործ՝ Ծարքի (Փարիզ)

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

ՖՐԱՆՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎՐԱԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ, 17 ՀՈՒՆՎԱՐԻ 1989 Թ.

ՍՏՐԱՍԲՈՒՐԳ

Այն պատճառով, որ այս հուշարձանները տեղադրված են մի այնպիսի տարածքում, որին մոտենալու ուղիները վըտանգավոր են, ինչպես նաև այն, որ մինչև 1958 թ. օտարերկրացիների մուտքն այնտեղ արգելվում էր, ապա նաև ապացույցների կամկածելի լինելու պատճառով շատ դըժվար է այս հուշարձանների թվագրումն ու ավերածության ատիճանի որոշելը: Նախ պետք է մի կողմ դնել Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետ կապված ավերածությունները, որը Անդրկովկասում տևել է մինչև 1921—1922 թթ.: Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ միայն այն հուշարձանները, որոնք 1921-1922 թթ. հետո դեռևս պահպանվել էին: 1920—50-ական թթ. վերաբերվող լուսանկարչական փաստաթղթերը շատ փոքր թիվ են կազմում: Ուսումնասիրությունը, այսպիսով, կարող է տարածվել միայն վերջին 30 տարիների վրա: Ավերումների պատճառ են եղել բնական աղետները, մարդկային միջամտությունները, որոնք ի դեպ, զուգորդվելով, արագացնում են ընթացքը:

ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

Հիմնական պատճառը երկրաշարժն է: Ամենաավերիչ երկրաշարժերը եղել են.

ա) 1931 թ. սաստիկ ավերածությունների է ենթարկվել Հայաստանի հարավ-արևելյան մասը (Սյունիքն ու Իրանական Ադրբեջանը): Մեզ հայտնի չեն ավերածություններ, որոնք կատարվել են Թուրքիայում:

բ) 1935 թվականի երկրաշարժը հատկապես ավերիչ էր Երզնկայի նահանգում: Բազմաթիվ հուշարձաններ են ավերվել, հատկապես Սեպուհ լեռան վրա (հիմնվում ենք գյուղացիների վկայություններին):

գ) 1966 թ. երկրաշարժից վնասվել են Կարսի, Վանի և Հակկարի վիլայեթները: Մեր ձեռքի տակ կան որոշ թվով հուշարձանների իրական ապացույցները, դրանք մենք տեսել ենք տարերային աղետից առաջ և հետո:

դ) Հետագա ոչ ուժեղ բազմաթիվ ցնցումներ պատճառ են դարձել այլ ավերածությունների: Կարող ենք թվարկել հետևյալ օրինակները.

Բագրատունյաց հայ թագավորների մայրաքաղաք Անին (10—11-րդ դդ.) 1922 թ. ի վեր, գտնվում է ԽՍՀՄ սահմանի վրա, զինվորական տարածքում, ուստի ոչ մի ավերում տեղի չի ունեցել հարևան գյուղերի գյուղացիների կողմից, ոչ էլ քոչվորների կողմից: Այսպիսով, 1966 թ. երկրաշարժի պատճառած վընասները շոշափելի են:— Իշխանագուն մանկանց դամբարան կոչվող եկեղեցին (11-րդ դ.), որի գմբեթը պահպանվում էր և վատ վիճակում էր: Իրոք, 1964 թ. տապալվեց:— Հովվի եկեղեցին (11-րդ դ.) հիրավի հմուտ ճարտարապետությամբ կառուցված մի դամբարան, դեռևս 1964 թ. պահպանվում էին նրա 3 հարկերը: Այն տապալվեց 1966 թ. և 5 տարի անց, ավերակները հազիվ էին նկատվում:— Անիից մի քանի կիլոմետր դեպի հյուսիս գտնվող Արգինա գյուղը 10-րդ դարում դառնում է Հայոց Հայրապետի նստավայրը: Այս առիթով մի մեծ տաճար են կառուցում: 1964 թ. այն վատ վիճակում էր, բայց պահպանվել էին բավականին թվով տարրեր, որպեսզի հնարավոր լիներ գաղափար կազմել նրա հատակագծի և զարդաքանդակների մասին: 1971 թ. նրանից այլևս ոչինչ չի մնում:

Սբ. Բարդուղիմեոսի մենաստանը գտնվում է Քուրդիստանի լեռներում, Թուրքիայի հարավ-արևելքում, մեծ Զափի ափերից ոչ հեռու: Հոյակապ այս մենաստանը հավանաբար կառուցվել է 14-րդ դարում, առաքյալի ենթադրյալ տապանաքարի տեղում: Դարերի ընթացքում այն բազմաթիվ անգամներ երկրաշարժի զոհ է դարձել, բայց միշտ խնամքով վերականգնվել է: Այն հայ ճարտարապետության լավագույն օրինակներից է, և նրա երկու քանդակազարդ բարավորները նույնպես հիասքանչ են: 1966 թ. երկրաշարժից տապալվեց թմբուկը, ավերվեց գավթի ծածկը և հատկապես քարձուստ բարավորի կեսը, որի բեկորները անհետացան:

Ավելի վտանգավոր էր, վերջապես 1911 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժը, որի ժամանակ ավերվեց Տեկորը, իսկ 1935 թ. այն ամբողջովին փըլվեց:— Հոռոմոսի վանքի սբ. Հովհաննես եկեղեցին կառուցվել է 1038 թ. Հայոց նախավերջին թագավորի կողմից: Խնամքով ճարտարապետությամբ կառուցված այս եկեղեցին 1972 թվականին դեռևս կատարյալ վիճակում էր: Թմբուկը տապալվեց 1977 թ.: Պետք է վախենալ, որ գավիթը՝ հատկապես արժեքավոր այդ հուշարձանը, հետագայում նույն ճակատագրին չարժանանա:

2. Այլ պատճառներով կատարված ավերումները անելի հազադեպ են: Ժամանակագիրները հիշատակում են եկեղեցիներ, որոնք ավերվել են հրաբխի ժայթքման հետևանքով կամ հեղեղվել են լեռներից իջնող ցեխով, հեղեղատներով:

3. Անձրևները մեծ դեր են կատարում ավերումների մեջ: Նրանք ընդունակ են կործանելու լավ վիճակում գտնվող հուշարձանը, հատկապես այն դեպքում, երբ վնասված է տանիքը: Այսպիսով, ուրեմն, երկու իրողություն վտանգավոր է՝ ներքին մասում անձրևները անուղղելիորեն վնասում են պատկերները, արտաքին մասում ջուրը լցվում է բետոնե խճաքարի և արտաքին մակերեսի միջև, ուստի պլաքարերը միմյանցից անջատվում են (և որոնք անմիջապես վերցնում են գյուղացիները):

ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱՏԱՐՎՈՂ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միջամտությունները տարբեր բնույթի են, և ցավոք սրտի դժվար է դրանց մասին հաստատուն ապացույցներ ձեռք բերելը: Կարելի է տեղեկանալ և հավատալ գյուղացիներին, որոնք հաստատում են փաստերը ու դրանց վկան են եղել: Սակայն դեպքում՝ քրդերը թուրքերի վրա են գցում հաստատված կողոպուտները: Հիմնական պատճառները գործնական բնույթի են՝ ա) Եկեղեցիներն իրենցից ներկայացնում են շինարարական նյութի պահեստ: Մինչև վերջին ժամանակներս այս օգտագործումը շատ չէր տարածված՝ երկու պատճառով.— Նախ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո բազմաթիվ քաղաքներ լքվել էին, հիմք ծառայելով բավականին առատ շինանյութի:— Մյուս կողմից՝ գյուղացիները նախընտրում էին եկեղեցիներն օգտագործել որպես հացահատիկի պահեստներ, բայց տասնամյակից ավելի է, որ ազատ կերպով աճող բնակչության վիճակագրությունը ստիպում է վեր բարձրացնել արագ կերպով կառուցվող շինություններ և, հետևաբար, կառույցի քարերը արագորեն վերօգտագործվում են: Այս նպատակով կատարված ավերման 2 առուգ դեպքերից են Նախավանի եկեղեցին (7-րդ դար) և Վարագավանքը (10—16-րդ դդ.): Երկու հավանական դեպքերից են՝ Բագնայրի վանքը (11—13-րդ դդ.) և Կասանի եկեղեցիները: Պետք է նշել, որ գյուղացիները մեծ մասամբ իրենք իրենց հաշիվ չեն տալիս կատարած արարքների լրջության համար, քանի որ ինչպես նրանք են ասում—«Ինչու պահպանել հուշարձանները այնտեղ, որտեղ հաճախելու համար քրիստոնյաներ չկան»: բ) Կառուցողական մեծ աշխատանքները ավերման ավելի նոր պատճառներ են, բայց շատ ավելի հիմնական ձև, ինչպես կատարվեց, օրինակ, Կեսարիայի (18—19-րդ դդ.) հայկական թաղամասի կամ Կարսի 19-րդ դարի հայկական եկեղեցու հետ: Նույնը կարելի է ասել Կապուտկողի սբ. Հակոբ վանքի մասին (11-րդ դար), որը մեր աչքերի առջև, իր բարձրարժեք որմնանկարների հետ միասին ավերվեց մի բուլդոզերով՝ ճանապարհը մեծացնելու համար: Թիլի 11—14-րդ դդ. երեք եկեղեցիները անհետացան՝ ջրասույզ լինելով Քեբանի հեղեղատում: Երկու տասնամյակից ավելի է, որ գանձախուզությունը վեր է ածվել իսկական հոգեցացության: Դրան հետևում են անկանոն կերպով արված պեղումները, որոնց տպավորիչ հետքերը հստակ երևում են (Կտուցի եկեղեցին՝ 17-րդ դար): Եկեղեցիները, այսպիսով, վարկաբեկիչ կողոպտման են ենթարկվում: Եվ հավանական է, որ որոշ այլ եկեղեցիներ ևս վնասվել են, սակայն մենք չունենք այդ մասին ոչ մի համոզիչ փաստարկ: Քաղաքական կամ կրոնական բարբարոսության հետևանքով կատարված ավերածություններ, անշուշտ, գոյություն են ունեցել, սակայն այդ մասին որոշակի ապացույցներ չունենք Թուրքիայի արևելյան մասի վերաբերմամբ: Ամեն դեպքում պետք է զգուշանալ, որ այս վերջին պատճառը ավելի հեռուն չգնա: Հնավաճառների վաճառքն ապահովելու նպատակով գաղտնի կերպով կատարված պեղումները և գողությունները իրականում երբեք չեն դադարել: Համախ թուրք ավերիչներին փրկելու կեղծ քողի տակ քաղաքակրթության բազմաթիվ ապացույցներ են անհետացել: Հասկացությունների նույն շրջանակներում գոյություն ունեն տուրիստական ավերածություն, երբ պատմական վայրերից «հիշատակներ» են հանում տանում: Այս երևույթն արդեն նշվել է Մառի կողմից (Անիի առիթով), և մենք գիտենք, որ բազմաթիվ խաչքարեր են տարվել Աղթամարից, Գանձակի սբ. Թովմայից և Երզնկայի տարածքից:

ԺԱՆ-ՄԻՇԵԼ ԹԻԵՐԻ
ՊԱՈԼՈ ԿՈՒՆԵՈՅԻ
աշխատակցությամբ

ՄԵՆՔ ՄԻ ՏԱՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐ ԵՆՔ

Դաժանության դեմքը

Նման են աշխարհի բոլոր դաժանությունները: Տարբեր են երջանկությունները: Ամեն երկիր, ամեն ժողովուրդ ու նույնիսկ՝ մարդ, յուրովի է երջանիկ: Իսկ դժբախտության, ցավի ու դաժանության դեմքը՝ նույնն է:

Երբ պատրաստվում էր մեր թերթի այսօրվա համարը, երբ մենք տպագրության էինք ներկայացնում նյութերը, փոստը մեզ բերեց Միավորված ազգերի կազմակերպության պատրաստած լուսանկարները՝ աշխարհի ժողովուրդների ճակատագրի մասին: Տարբեր աշխարհամասեր, տարբեր երկրներ, տարբեր ժողովուրդներ, բայց նույն ցավը, նույն ողբերգությունը:

Պատերազմները, սովը, համաճարակները միլիոնավոր մարդկանց զրկել են ապրելու իրավունքից: Այսօր էլ, ինչպես մեզ՝ հայերիս համար դարասկիզբը, միլիոնավոր մարդիկ տեղահանվել են իրենց բնօրրաններից, բռնել գաղթի ճանապարհը: Նրանք չունեն հայրենիք, տուն, ունեցվածք: Նրանք չունեն ոչինչ: Ահա Ալժիրում արված մի լուսանկար. փախստական, սոված երեխաների համար, ավազուտների վրա «դպրոց» են բացել: 20-րդ դարի ավարտի՞ն...

Հիշենք դարասկիզբը, երբ եղեռնից փախած ու փրկված հայ երեխաների համար անապատների ավազուտներում «վարժարան» էին բացում, կամ Հալեպի լքված պահեստներից մեկի կիսավեր շինությունը դպրոցի էին վերածել:

Ինչո՞վ են մեղավոր այս երեխաները, որ դաժան են աշխարհի քաղաքական ու պետական այրերը, որոնք հրահրում են պատերազմներ, կոտորածներ, թշնամություն, հարստանում ու երջանկանում միլիոնների վշտի ու տառապանքի, արյան գնով:

Քսաներորդ դար: Ավարտվում է այն այնպես, ինչպես սկսվեց: Նորից կրակոցներ Բալկաններում, նորից գաղթականներ, նորից արցունք ու վիշտ:

Մի՞թե ոչինչ չփոխվեց մեկ դարի, 100 տարվա ընթացքում: Իսկ չէ՞ որ մարդկությունը երազում էր, թե նոր դարաշրջան ու հազարամյակ կմտնի իմաստնացած, երջանկացած...

Ավա՜ղ...

Նայեք աշխարհի քարտեզին. հարյուր-հազարավոր փախստականներ աֆրիկյան երկրներից, Աֆղանստանից, Բալկաններից: Միլիոնավոր սովյալներ, տասնյակ հազարավոր մեր հայրենակիցներ, որ կյանքի «լավագույն պայմանների» փնտրտուքով, բռնել են դեպի Նոր աշխարհ գաղթի ճանապարհը: Նրանցից հատուկենտ մարդիկ «կդասավորեն» իրենց կյանքը ու տեղ կգտնեն ամերիկյան հասարակությունում: Իսկ մյուս հազարները կշարունակեն աշխատանքի, վաստակի, լավ կյանքի փնտրտուքը, մինչև Հայաստանում մի բան փոխվի, ու... վերադառնան: Ու որքան կուզես հայրենասիրական ճառ ասա. մարդկանց համար առաջնայինը դառնում է կենսապայմանի, ապահովության ու անվտանգության երազանքը:

Այսօր, երբ 84 տարի է մեզ բաժանում եղեռնական օրերից, հարկ է անդրադառնալ այն հարցին, թե մենք դարձե՞լ ենք առավել իմաստուն ու մի քիչ էլ հաշվենկատ, թե էլի դյուրահավատությունն ու միամտությունը մեզ տխուր անակնկալներ կմատուցեն: Աշխարհն ապրում է նոր սկզբունքներով, առաջնայինը յուրաքանչյուր երկրի քաղաքական ու տնտեսական շահն է: Ու թող ոչ ոք չհավատա, թե մի մեծ տերություն ամբողջ ուժով ու անշահախնդիր կկանգնի Հայկական արդար դատի կողմը: Ոչ ոք... Յուրաքանչյուրն իր շահն ու խնդիրն ունի ու մենք նորից ու նորից կարող ենք դառնալ խաղալիք, մեծ խաղերի զոհը: Մտնե՞նք, ուրեմն, նոր հազարամյակ՝ ոչ միայն որպես հին ազգ, այլ որպես նոր հայեցակետերով, նոր գաղափարներով ու նոր, խելամիտ քաղաքականությամբ զինված ազգ: Սա է դարի պահանջը ու մենք, որ պատմական մեծ փորձ ունենք, ժամանակն է ապացուցենք, որ այդ մեծ փորձը մեզ պարգևել է նաև մեծ իմաստություն:

Արամ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

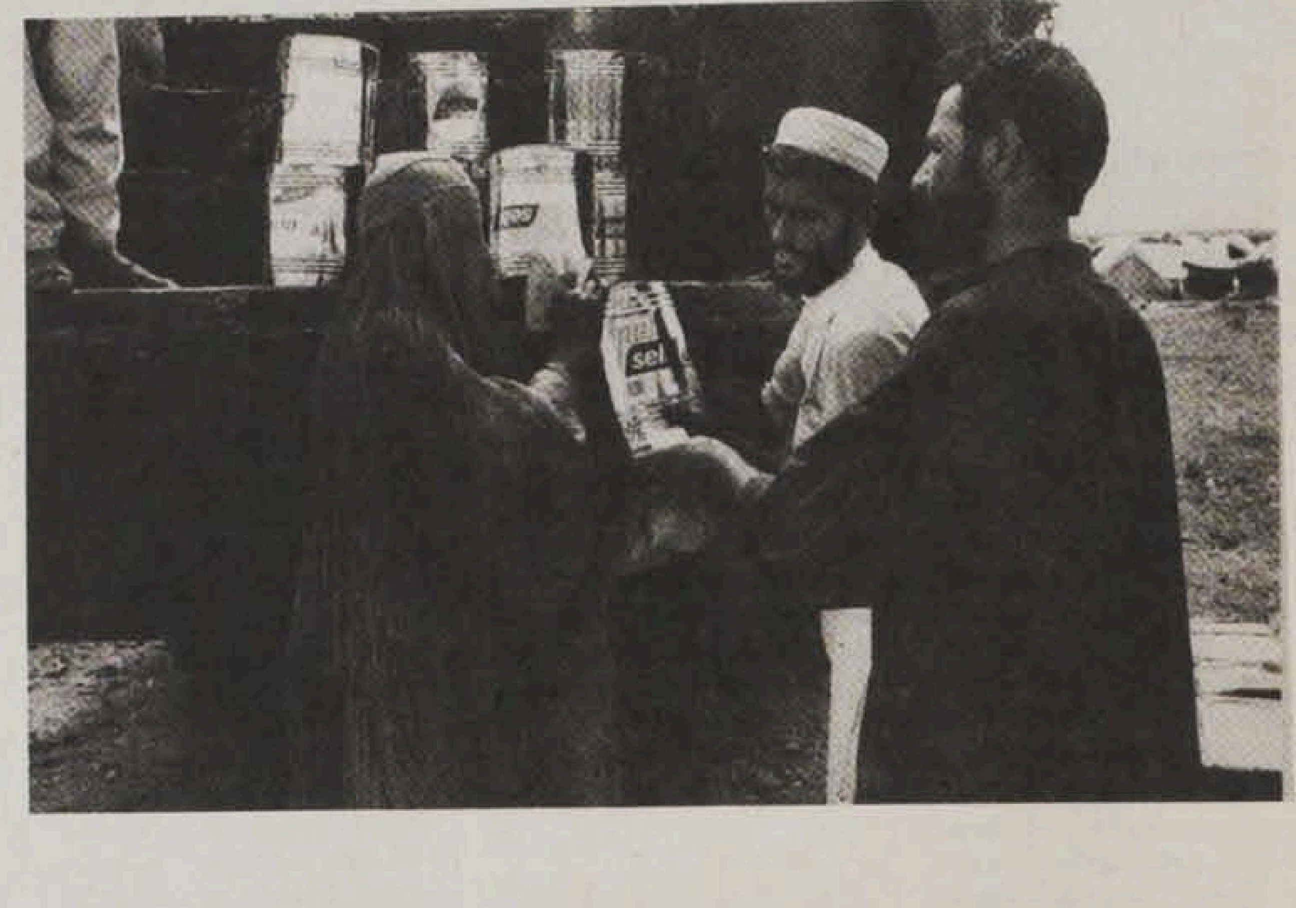

«ԿՈՄԻՏԱՍ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ»

(Սկիզբը՝ 1-ին էջում)

Նուր բնութագիրը և ապա անդրադառնում նրա գործունեության առավել առանձքային կողմերին՝ հետազոտող, ազգագրագետ-բանահավաք, խմբավար, երգիչ, մանկավարժ:

Հեղինակը ճշմարիտ և արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել խազերի վերծանության, կոմիտասյան գլուխգործոցի պատմության և Կոմիտասի ու հայ եկեղեցու հարաբերությունների բնագավառում, ներկայացրել Կոմիտաս-բանաստեղծի արվեստը:

Առանձին գլուխներ են նվիրված Կոմիտասի և հայ երևելի մտավորականների բարեկամությանը (Արշակ Չոպանյան, Հովհաննես Թումանյան, Հովհաննես Աբելյան, Չարենց): Կարծում ենք, որ գրքի արժեքավոր հատվածներից են «Կոմիտասը հայ մեծերի գնահատմամբ», «Կոմիտասը հայ կերպարվեստում», «Բանաստեղծները Կոմիտասին», «Կոմիտասը համաշխարհային երաժշտության մտքի գնահատմամբ» գլուխները, որոնք ոչ միայն հուզականություն և ջերմություն են հաղորդում շարադրանքին, այլև օգնում են հեղինակին՝

մեծերի վկայություններով մեկ անգամ էլ ընդգծել Կոմիտասյան հանճարի մեծությունը:

«Եթե Կոմիտասը գրեր միայն «Անտունին», այդ էլ բավական կլիներ նրան խոշոր արվեստագետ համարելու» (Կլոդ Դեբյուսի):

«Կոմիտասը ոչ միայն մեծ կոմպոզիտոր է: Նա նաև ականավոր երաժշտագետ է, հիանալի ազգագրագետ և այս բնագավառում նրա ծառայությունը դժվար է գերագնահատել...» (Դմիտրի Շոստակովիչ):

«Կոմիտաս սքանչելագործ» գիրքը Խաչիկ Սաֆարյանի երկարամյա և տքնաջան պրպտումների ամփոփումն է, հանրագումարը: Այն անշուշտ, հարստացնում է Մեծ Կոմիտասի կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված գրականության գանձարանը:

Վարազդատ Հարությունյան
Ակադեմիկոս

ԶՄՄԱՌԻ ՎԱՆՔԻ 250 ՏԱՐԻՆ

1968 թ. ապրիլին առաջին անգամ առիթ ունեցա լինելու Բեյրութում, հետաքրքիր ուղևորություններ կատարել, դրանց թվում՝ դեպի Զմմառի վանքը: «Ալկազար» հյուրանոցի իմ համարում հնչեց հեռախոսազանգ:

— Հոս Փասկալն է, կուզեմ այսօր քեզի տանեմ Զմմառի վանք:

Ստանալով համաձայնություն, եկավ հյուրանոց ու միասին մեկնեցինք: Անցանք Անթիլիասով ու «Կազինո դը Լիբան» չհասած, թեքվեցինք աջ ու լեռն ի վեր բարձրացանք ոլորապտույտ խճուղով:

Ճանապարհին ուղեկիցս մի տեղում կանգնեցրեց մեքենան:

— Ատիկա Խոշբայ անունով, վաղուց լքված հայկական վանք է:

Մոտեցանք, դեգերեցինք ավերակները: Ըստ հայերեն արձանագրության եկեղեցին կառուցվել է 1820, իսկ դարպասը՝ 1825 թվականներին: Կիսավեր դարձած եկեղեցին բազիլիկատիպ է, կտրին՝ զանգաշտարակ, ներսի պատերին պահպանվել են յուղաներկ երկու նկարներ: Ուղեկցիս պատմելով վանքը գործել է շուրջ 100 տարի: 1922 թ. ապօրինաբար այն առգրավվել է ու դարձել մասնավոր սեփականություն: Այժմ լիովին ամայի է, ունի պահակ: Տարին մեկ անգամ վանք են այցելում ուխտավորները:

Շարունակեցինք մեր ուղևորությունը այս գեղատեսիլ վայրերով: Որքան բարձրանում ես, այնքան լայնանում է Միջերկրականի հորիզոնը՝ համատարած կապույտով, սքանչելի տեսարաններով:

Տեղ հասանք: Մեզ դիմավորեց մի տարեց վանահայր (Փասկալը հեռախոսել էր մեր այցելության մասին): Նա էլ ինձ ներկայացրեց աբբահայր Թիկլիկյանին: Նստեցինք զրույցի, ուշադիր ունկնդրեցի երիտասարդ ու կիրթ աբբահոր հաղորդած հակիրճ տեղեկությունները Զմմառի վանքի մասին: Պատկանում է հայ կաթոլիկներին, հիմնադրվել է 1749 թվականին: Վանքային համալիրի կազմում են եկեղեցին, մատուռը, գրադարան-ձեռագրատունը, ժառանգավորաց դպրոցը (որում մեր այցի տարին ուսանում էին 42 աշակերտներ), վեհարանը, թանգարան-հնադարանը, օժանդակ այլ շինություններ:

Ուղեկիցս, Լիբանանի վաստակաշատ ճարտարապետ Փասկալ Փաշունճյանի նախագծով հին համալիրի մի մասի տեղում նոր շինություն է կառուցվել: Արտաքուստ այն պահպանել է վանքի հնամենի նկարագիրը, իսկ ներսից՝ լիովին արդիական է: Գրադարան-ձեռագրատանը ստեղծված են հիանալի աշխատանքային պայմաններ: Ցատ ափսոսացի, որ միաբանության այժմյան կազմում գիտնականներ չկային:

Հրավիրվեցինք ճաշի, որին աբբահորից ու մեզանից բացի մասնակցում էին հինգ վանականներ: Սիրով հիշեցինք Լևոն Խաչիկյանին և Սեն Արևշատյանին, որոնք մեկ տարի առաջ հյուրընկալվել են վանքում, երկու շաբաթ տքնաջան ուսումնասիրել են վանքի հին ձեռագրերը:

— Վանքի եկամուտները,— պատմեց աբբահայրը,— գոյանում են Բեյրութում, Ժյունիում, Սիրիայում և Եգիպտոսում գոյություն ունեցող կալվածքներից:

Բարձրացնելով բաժակը, ավելացրեց. Սա գինին, որ կը խմենք, մեր կալվածքների արտադրանքն է, նաև՝ ուտելիքները ու մրգերը: Զմմառի վանքը հայ կաթոլիկների կենտրոնն է: Լիբանանի կաթոլիկների պատրիարքի առաջնորդարանը գտնվում է Բեյրութում, սակայն ամառվա ամիսներին ինքը հոս կանցկացնի, որովհետև գտնվելով ծովի մակերևույթից շուրջ 1000 մետր բարձրության վրա, Զմմառը հիանալի ամառանոց է:

Ճաշից հետո Աբբահոր ու վանականների ուղեկցությամբ, սկսեցինք շրջել վանքի «տընտեսությունը»: Նախ՝ ձեռագրատունը, ուր պահվում են 1300-ի չափ ձեռագրեր: Դրանցից առավել արժեքավորը Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» մի հազվագյուտ օրինակն է: Զգալի թվով Կիլիկյան Հայաստանի ձեռագրեր կան՝ պատված են բարձրարվեստ ու գունազարդ մանրանկարներով: Խիստ արժեքավոր մի ձեռագիր գաղթական հայերին օգնելու համար ստիպված վաճառել են 1922 թվ.... Բազմաթիվ են հայերեն հնատիպ գրքերը. գրադարանը ունի նաև ժամանակակից հրատարակությունների բաժին:

Անչափ հետաքրքիր է թանգարան-հնադարանը: Այստեղ ցուցադրված են խեթական, ուրարտական, փյունիկյան, հռոմեական, բյուզանդական, հայկական (Լուսինյանների շրջանի), բրոնզաձույլ ու թըրծածակավե արձանիկներ, կնիքներ (դրանց թվում Դափնի), մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակին պատկանող սեպագրեր: Մի առանձին բաժնում ցուցադրվում են եկեղեցական սպասքի ու հանդերձանքի ուշագրավ հավաքածուներ, դրանց թվում Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի խաչը: Բոլորի վրա դրոշմված է հայ ոսկերիչների ու հանդերձակ վարպետների արհեստավարժ ձեռքերի կնիքը:

Դրամագիտական բաժինը ներկայացված է բազում դրամներով, նաև հայկական, մեկը՝ Տիգրան 2-րդի արծաթադրամը:

Գրապահոցը տակավին գըտնըվում է հին շենքում: Այնտեղ են մշակվում ստացված գրքերը, ապա փոխադրվում վեր ու տեղավորվում գրադարանի մետաղական գրադարակներին:

Հին շենքի ճարտարապետը նույնպես հայ է եղել: Դժբախտ պատահարների զոհ է դարձել: Թաղված է միաբանության գերեզմանոցում:

Շնորհակալությամբ հրաժեշտ տվինք Աբբահորն ու վանականներին: Հայաստանից շատ հեռու գտնվող դըպրության ու մշակույթի այս հարուստ շտեմարանին մաղթեցի հարատևություն:

1968 թվականի այս հանդիպումները վերհիշեցի այսօր՝ Զմմառի վանքի հիմնադրման 250-ամյակի առթիվ:

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ

Մեր թերթի նախորդ՝ 6–7 միացյալ համարում, տպագրված Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիայի նախագահության հայտարարության մեջ «...ներկայացման ժամկետը մինչև ս.թ. ապրիլի 27-ը» տողը կարդալ՝ «ս.թ. ապրիլի 17-ը»:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Ա. ԹԱՎԱՔԱԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը մեծ կորուստ կրեց: Կյանքից հեռացավ հմուտ գիտնական-հետազոտող, բազմավաստակ մանկավարժ Նիկոլայ Ավետի Թավաքալյանը:

Ն. Ա. Թավաքալյանը ծնվել է 1914 թ., Ադրբեջանի Դաշքեսանի շրջանի Ջածլիգ գյուղում: 1932 թ. ավարտելով Գյանջայի մանկավարժական ուսումնարանը, Դաշքեսանի շրջանի տարբեր դպրոցներում աշխատել է որպես ուսուցիչ, նվիրվել հայ երեխաների դաստիարակության գործին: 1935 թ. նա ընդունվում է Մոսկվայի Ն. Գ. Չերնիշևսկու անվան ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետը և հաջողությամբ ավարտում 1940 թ.: Նույն թվականին նա զորակոչվում է զինվորական ծառայության, հերոսաբար կռվում Մեծ հայրենականի ռազմաճակատներում՝ բազմիցս արժանանալով պարգևների:

1948-ին զորացրվում և անցնում է ստեղծագործական աշխատանքի: Ընդունվում է Մոսկվայի պետական մանկավարժական ինստիտուտի ասպիրանտուրա և 1950 թ. թեկնածուական դիսերտացիա պաշտպանում հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին:

1958—65 թթ. նա գործուղվում է Գրոզնու մանկավարժական ինստիտուտ, ուր երկար տարիներ աշխատում է որպես պատմության ամբիոնի վարիչ՝ վաստակելով պրոֆեսոր-դասախոսական կազմի և ուսանողության սերն ու հարգանքը: Շուրջ 10 տարի եղել է նույն ինստիտուտի փոխտնօրեն:

1973 թ. պաշտպանելով դոկտորականը, նա տեղափոխվում է Հայաստան և աշխատանքի անցնում ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում՝ որպես ավագ գիտաշխատող, իսկ 1987 թ.՝ առաջատար գիտական աշխատող:

Իր գիտական գործունեության ընթացքում, հիմնականում զբաղվելով ազգային և ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերով, Ն. Թավաքալյանը հրատարակել է տասնյակ հոդվածներ ու մենագրություններ: Նա եղել է սկզբունքային գիտնական, հետևողականորեն պաշտպանել է իր համոզմունքները: Ն. Թավաքալյանը զգայուն և ազնիվ մարդ էր, հրաշալի քաղաքացի և ընկեր:

Նա հոգատար և ուշադիր էր երիտասարդ գիտնականների նկատմամբ, ակտիվորեն մասնակցում էր ինստիտուտի գիտական կյանքին:

Պատմության ինստիտուտում իր աշխատանքի տարիներին նա բարի, գործին նվիրված, ազնիվ ու բարեխիղճ հետազոտողի հիշատակ թողեց, որը կարող է օրինակ ծառայել շատերի համար:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Գլխավոր խմբագիր՝ Վլադիմիր ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Երևան—19, Մարշալ Բաղրամյան 24 դ. հեռախոս՝ 56-80-14:

«Տիգրան Մեծ» ՓԲԸ հրատարակչություն: Պատվեր՝ 69268, գրանցման (վկայական՝ 448: Ստորագրված է տպագրության՝ 21.04.99 թ. (3434—3463):

«ГИТУТЮН» («Наука») — газета НАН РА